

ANDRUS SAARESTE

Piibli keel ja rahvakeel

avec un résumé: Langue biblique et langue populaire

Tartu
1940

Eesti Rahvusraamatukogu: S 4.720

Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand (EOD)) –miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.–20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna — vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Miks e-raamat?

- Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
- Saate välja trükkida üksikuid lehekülgi või kogu raamatu.
- Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.
- Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitöötlusprogrammis.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu. EOD võimaldab juurdepääsu digiteeritud dokumentidele rangelt isiklikel, mittekommertseesmärkidel. Kui soovite digitaalkoopiat muuks otstarbeks, palun võtke ühendust raamatukoguga.

- Tingimused inglise keeles: <http://books2ebooks.eu/odm/html/nle/en/agb.html>
- Tingimused saksa keeles: <http://books2ebooks.eu/odm/html/nle/et/agb.html>

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba tosin raamatukogu enam kui kümnes Euroopa riigis.

Lisainfo aadressil: <http://books2ebooks.eu>

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI TOIMETISED XLV
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ UNIVERSITAIRE POUR
LA LANGUE MATERNELLE XLV

A. SAARESTE

PIIBLI KEEL JA RAHVAKEEL

TARTU 1940
AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI KIRJASTUS

Kat. 83
4 11157
-

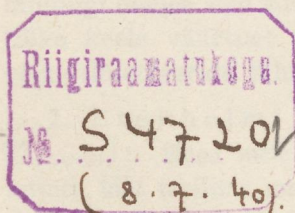
23 su

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI TOIMETISED XLV
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ UNIVERSITAIRE POUR
LA LANGUE MATERNELLE XLV

A. SAARESTE

PIIBLI KEEL JA RAHVAKEEL

AVEC UN RÉSUMÉ :
LANGUE BIBLIQUE ET LANGUE POPULAIRE

TARTU 1940
AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI KIRJASTUS

AKADEMILISE EMARKELLI SEIJSI KIRJASTO
TARTU 1940

A. KÄRBEK

PIIBL KEEEL JA RAHVAKEEEL

E. K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1940.

AKADEMILISE EMARKELLI SEIJSI KIRJASTO
TARTU 1940

24730
100007

AKADEMILISE EMARKELLI SEIJSI KIRJASTO
TARTU 1940

Tänavu *, 1939. a. täitus 200 aastat sellest, millal eesti-keelses tõlkes Tallinnas ilmus täielik piibel, „Piibli Ramat / je on keif je Summala Sanna“. Peale määratu tähtsuse meie rahva üldises vaimses arengus on see suurteos olulist osa etendanud ka meie vaimse sisu vahendaja, eesti keele aja-loos. Selle tõlke suurt mõjuvõimu tingisid mitmed asja-olud: 1) piibli sisuline tähtsus protestandi usku rahvail ja eriti minevikus; 2) teose sisuline mitmekülgsus, mis-tõttu ka selle keel, eriti sõnavara, on muude vanemate, pea-miselt vaimuliku sisuga keelemälestistega võrreldes, mit-mekesisem ja rikkam; 3) teose ulatus (1407 lk.); 4) teose suur tiraaž (Fr. P u k s o o andmeil 6.015 eks.); 5) teose rahvalikkus ja laialdane levik.

Juba põgusast pilgust suurteosele selgub, et selle keel on tunduvalt parem XVII s. ja vist ka XVIII alguse sõna-liste mälestiste keelest, nähtavasti korrektsem ka 1715. a. Uue Testamendi tõlke keelest, küündides ligikaudu A. Thor Helle grammatika ja sõnaraamatu (1732) lõpus avaldatud kahekõnede keele tasemele, mille korralikkus muidugi olenes sisu suuremast rahvalikkusest. Selle piibli-tõlke keele väärtust teiste XVIII alguse teoste suhtes võiks illustreerida lühikesegi teksti võrdlus:

1. Stokholmi Käsikiri a. 1705 (Ap. T. 27, ¹⁶⁻²¹): Agga meie jaine ühhe jare liggi, kumb Alaudaks kutsuti, jääl woifime meie waiwal omma Lootsiffut kätte sada. Sedda wotjid nemmad ülles, ning prufisid Abbi ning köitsid Lootsifud finni. Agga kui nemmad kartsid ennaft Siwa päle juh-tuwa, laszid nemmad Burged mahha, ning läfjime ninda. Agga

* Peajoontes ette kantud Ak. Emakeele Seltsi koosolekul 23. XI 39. — Tehnilistel põhjustel on selles artiklis murdenäidete transkriptsioon lihtsustatud.

fui meid wägga kurjast Ilmast aeti, siis heitsid nemmad teisel Päwal Riistad wälja. Ning kolmandal Päwal heitsime meie omma Käega Laewa Riistad wälja. Agga kui mitmel Päwal ei Pääwlikko egga Tähte olnud nähha, ning ei pissut kurja Ilma olnud, siis löppis wimati keif Lotus ärra, Ellusze jada. Agga kui nemmad kaua Aega ollid Sömata olnud, siis astus Paulus nende keskele, ning üttel: Oh! Mehed teie olleksite piddand minno Sanna kuulma ja mitte Kretast ärra tulles, ning ilma se waewa, ning Rahjota jäma.

2. Uus Testamenta. 1715: Agga meie saime ühhe Sare liggi / kumb Klaudaks kutsuti / jääl woisime waewalt (omma) Pati kätte saa. Sedda wotfid nemmad ülles / ja pruukfid Abbi / ja köidfid sedda Laewa alla kinni / agga kui nemmad kartfid ennast Liwa päle juhtuwa / lastfid nemmad Purjed mahha / ja weersid ninda. Agga kui meid kurjast Ilmast wägga aeti / siis heitsid nemmad teisel Päwal Riistad wälja. Ja kolmandal Päwal heitsime meie omma Käega Laewa-riistad wälja. Agga kui mitmel Päwal ehk Pääwlikko ellik Tähte olnud nähha / ja mitte pissut kurja Ilma (meie wasto) olnud / siis löppis wimati Lotus ärra Elluse jada. Agga kui nemmad kaua Aega ollid sömata olnud / siis astus Paulus nende keskele ja ütles: Oh Mehed / teie olleksite piddand minno Sanna kuulma / ja mitte Kretast ärratullema / ja sest Waewast ning Rahjust ilma jäma.

3. Piibel a. 1739: Agga meie saime ühhe weikese sare liggi, mis Klaudaks hüti, seal ei woinud meie naljalt omma pati kätte sada; sedda wotfid nemmad ülles, ja pruukfid keif abbi, ja köitsid se laewa kinni köitega, ja kui nemmad kartfid ennast liwa peäle juhtuwa, lastfid nemmad purjed mahha, ja weersid nenda. Agga kui meid kurjast ilma wägga aeti, siis heitsid nemmad teisel päwal muist koormat wälja. Ja kolmandamal päwal heitsime meie omma kättega laewa riistad wälja. Agga kui mitmel päwal ei päike egga tähhed ei paistnud, ja ei mitte pissut kurja ilma meie wasto olnud, siis löppes wimaks keif lotus ärra hingesse jada. Agga kui nemmad kaua aega ollid sömatta olnud, siis seisus Paulus nende keskel, ja ütles: Oh mehed! Teie olleksite piddand minno sanna kuulma, ja mitte Kretast ärratullema, ja sest rahjust ja häddast ilma jäma.

Esimese piiblitölke, samuti kui Uue Testamendi

a. 1715 tõlke keele tase põhjened muidugi juba B. G. Forseliuse ja J. Hornungi viljakal keelearenduslikul tööil ja tõlkekatsedel eelmise sajandi lõpus. Kuid ilmne on, et selle uue tõlke koostaja ja tema abiliste keeletundmine aseneb juba tubli sammu võrra kõrgemal ülalnimetatud kirjameeste omast. On ka mõistetav, et seesuguse suurteose keelelisele viimistlusele pandi nüüd juba märksa suuremat rõhku kui varem pisemate ja vähem tähtsate teoste redigeerimisele, seda enam, et rahulikumat ajad ka rohkem soodustasid põhjalikumat ja hoolikamat tööd. Ometi ei saa selle piiblitõlke keele korrektsust pidada veel kaugeltki täielikuks, sest tõlkijad olid ikkagi muulased ja nad loomulikult sõltusid veel mitmetigi toleaege kirjakeele vigasest ja arhailisest traditsioonist. Seda keelt meie ei saa siis muidugi täiel määral arvata XVIII s. algusaegade eesti kõnekeele ustavaks kajastuseks, sest leiame sealt veel küllaltki vigast, võõrapärast ja kunstlikku, näit. heitavad (Laul 22, 19), šataffid (Sak. 2, 4), šedda peab... arvatadama (Laul 22, 31), šeitše päva pead ša šapnematta leiavad šöma (2. Moos. 34, 18), läšš... wälja need linnad waatma (1. Kun. 9, 12), färristäš šedda (= kuube) löšfi (1. Kun. 11, 30), tullfi... šamelidega, miš šallid rošhud šandšid ja wägga paljo šulda ja šallid šimwid (1. Kun. 10, 2). Nii mõnigi keeleline iseäraldus võib tingitud olla ka puudulikust ortograafiast, nii näit. grafeeme öö ja öä (sõnades woörad, poöšad, öälad) peame lugema foneemideks öe või öę (*vöerad, pöesad, öelad*). Meie tõlke keel pole ka kaugeltki ühtlase ilmega, vaid keelendite kujus võib leida õigegi märgatavaid kõikuvusi, näit. tehha ja tehja (Estri 1, 20), ohre ja odre (Ruti 3, 2, 3, 15), šo šous ja šo šugguš (1. Saam. 2, 31, 2, 32), aujärre ja aujärjel (1. Kun. 10, 18, 10, 19), üššpäines (Hiiohi 2, 10) ja üššpäinis (Estri 6, 5), allate (1. Moos. 5, 23) ja allati (2. Moos. 28, 30), iše ja iši (Joh. 4, 42, 4, 44), šararamaš ja šarremaš (Joh. ilm. 5, 1, 1, 16), ei läinud ja ei läind (4. Moos. 9, 14, 9, 22) jne. Nagu näiteist selgub, pole erinevusi mitte eri tekstiosades, seega siis eri tõlkijaist sõltuvalt, vaid samas tekstis, koguni samas salmis või lauses. Ilmus ju piibel aegadel, mil autorid ja korrektorid asetasisid

teoste keelelisele ühtlusele palju tagasihoidlikumaid nõudeid kui tänapäev.

Nagu ülemal lühemalt märgitud ja nagu ligem vaatlus ka tõendab, pole piibli tõlkijaskond oma töös mitte täiesti leppinud kirjakeele senise traditsiooniga ega ainult selle ilmsemate puuduste silumisega. Et teos on sisult suhteliselt keerukas, sisaldades eesti rahvale ja eesti keelelisele väljendusele seni tundmatuidki mõisteid, pakkudes ka lausestuselt ja stiililt päris komplitseeritud ja peenendatud võtteid (mõeldagu Vanas Testamendis idamaalis-semiidilisi ja Uues Testamendis kreeka-roomalise antiikajastu keelelis-stiililisi erijooni!), siis oli tõlkijal ja tema abilistel selle töö jooksul võidelda õigegi suurte raskustega, eriti kui silmas pidada, et nad kõik olid muulased, olgugi enamikus meie kodumaal sündinud. Et takistusi võita, pidid tõlkijad, enam kui varemalt tavaline, pöörduma elava rahvakeele poole. Mil määral nad traditsiooni on arvestanud või sellest loobunud, mil määral nad on arvestanud XVII s. lõpu ja XVIII s. alguse kestes edasi arenenud rahvakeelt ja missugusest rahvakeele regionaalsest osast, mis murdest nad on keelelisi uudsusi ammutanud, neid küsimusi püüaksimegi järgnevas üksikasjalisemas eritluses ligemalt selgitada. Piiblitõlke 1. trüki tähtsamaid rahvakeelseid erijooni ja uuendusi katsuksime siin vaadelda praeguste murrete erinevuste valgusel, seejuures mõistagi arvestades, et nähtuste levik polnud 200 a. eest mitte täpselt sama mis nüüdisajal, kuid tõenäoliselt ka mitte väga tunduvalt ega oluliselt erinev sellest nähtuste leviku pildist, mis meil praegu, käesoleva sajandi 15 kuni 40-ndail aastail on olemas 60 kuni 90-aastaste vanakeste keelemurde põhjal ¹.

¹ Lühendid: Tr. = traditsioon, P. = piibel (1739. a.), VKVM = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, LCD = Liber Censur Danicae, Anf. = H. Stahli Anführung zu der Estnischen Sprach, LSp. = Stahli Leyen Spiegel, HuH = Stahli Hand und Hauszbuch, Man. = Göseke Manuductio, Gr. = Hornungi Grammatika. LÖ = Hornungi Laste Öppetus, MKKKR = s. a. Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat, Saar. Käs. = Saaremaa Käsikiri, Turu K. = Turu Käsikiri, St(okh.) Käs. = Stokholmi käsikiri, UTest. = Uus Testament (a. 1715), KA = A. Th. Helle, Kurtzgefasste Anweisung.

I. Side põhjaesti mandrimurretega üldse.

Piibli 1739. a. tõlke keeles leiame rea uudisjooni, mis XVII s. lõpul ja XVIII algusel olid põhjaesti murretes nähtavasti juba väga laialdase levikuga (vähemalt Lä, Ha, Jä, lääne-Vi, põhja-VI) ja seega ei võimalda nende joonete varal piiblikeele aluseks oleva murde kitsamat lokaliseerimist.

1. *teha* ~ *tehja*, *näha* ~ *nähja*.

A. Tr.: Wanr.-Köll *tehe* (6, 15); Liivi Talur. Õigus *tehe*; Müller *neha* (321, 30); Stahl *nehha* (Anf., 112), *tehha* (Anf. 89); Saar. Käs. *tegha* (loe: *tehja*; VKVM, 130, 4); Göseke *tehda*, *nehha* (Man. 269), *tehha* (Man. 285); Hornung *nähha* (Gr. 86); UTest. 1715 *nähha* (Ap. T. 22, 11); Helle *tehha* ~ *tehja*, *tehhes* ~ *tehjes* (KA, 54), *nähha* ~ *nähja* (KA, 80).

B. P. 1739: a) *tehha* (Koht. 15, 7; Estri 1, 20), *nähha* (Koht. 13, 3); — b) *tehja* (2. Kun. 19, 13; Koht. 18, 14; Estri 1, 20), *tehjes* (Neh. 13, 27; Ap. T. 23, 3), *nähja* Hiiohi 3, 16).

Mitmed üksteisest eraldi olevad ($h\delta >$) hj püsi alad põhjaesti mandril (RapKabala; JuuKaiu; TürPiiumetsa; Amb põhjaosa; KoeÄrvita; Sim jne.) näikse tõendavat selle esinduse omaaegset pidevamat ja küllaltki laialdast levikut Harjus, Järvas ja Virus, lisaks saarte ja edela murretele. Areng $h\delta > h$ on kulgenud vähemalt murrete enamikus vaheliüli hj kaudu. Seegi vist on XVIII s. algul esinenud ka Jüris, mille murdest Helle tõi selle uudiskeelendina kirjakeelde.

2. jooseb ~ jooksid.

A. Tr.: L. Talur. Öig. Joſep; Müller iorſma (143, 14), erraiorſma (255, 19); Stahl johſen, johſnut, johſma (Anf. 84); Göseke johſma (Man. 207, 275); Plakat a. 1697 joofſma; Helle joofſma (KA, 100), joofſama, joofſta (KA, 34), joofſeb (KA, 368), joofſjeb (KA, 384).

B. P. 1739: a) joſeb (2. Moos. 13, 5; Paar. 1, 20), joſewad (Hiioſi 21, 10); — b) joofſid (2. Saam. 15, 1).

Praegustes eesti murretes, niihästi põhjas (*joosma*: *joosen*; peale Kirde-Harju ja Viru ning Ida-Tartumaa, kus *juoksma*: *juoksen*, *jooksmas*: *jooksen* jne.) kui ka lõunas (*jooksma*: *joose*) esineb peaaegu üldiselt ses sõnas analoogiline -s- (pro -ks-), mis lähtub kujudest nagu *joostud*, *joostakse*, *joosti*. See esindus on nähtavasti väga laialdane olnud juba XVIII s. alguses ja seda on arvestanud ka piibli esimene tõlge.

Kahesugune esindus on seda enam mõistetav, et veel tänapäevgi vanem *ks*-line esindus (*juoksma*: *juoksen*) ulatub murdeis ida poolt kitsa siiluna läbi Kirde-Harju ranna-alade kuni Tallinnani.

3. Sõnaalguline h.

A. Tr.: Lelow heſtfa, allaheſt[mine], isikunimedes aga kõi-
kuvalt hallifur ~ allſfur, Sullimulli ~ Wllimulli (EK II 147);
Wanradt-Köll porſwſhawd (4, 6-7), porſwſhawdan (1, 25),
hahſuſ (1, 23-24), heddas (8, 25), heſeſe (9, 25), hōe 'hea'
(1, 13; 5, 12); Müller heſeſa hedda (86, 17), hallaſtama
(196, 18), hulſ (30, 17), Saſide (282, 15), harrendama 'jul-
gema' (205, 32), Siwolido nia ſenge willeſuſ (256, 33) jne.,
isegi hōſſidde pael (65, 12), Sael (126, 10), Saſanat
(251, 31), Hallif (27, 14; 42, 5), errahupputama (264, 15),
hægſama (244, 18), hulſa 'uulitsa' (317, 26) jne., kuid
juba Sure (203, 11) ~ iure (195, 8), alwemb (219, 18),
wleſerratama (277, 11), oiſeb (211, 2), ahilade (239, 33);
Stahl hanneſt, hebbendamama, hedda, heſſitan, heſ 'hea',
hend, hahb (Anf. 7, 38, 61, 68, 86, 95, 106 jm.),
hōitwat (LSp. 219), isegi hallif (LSp. 197), hajama (Anf.
95), Sōlſ (Anf. 119), heſituffet (LSp. 221), Siwwat 'ivad'

(LSp. 658), Sulitšade (LSp. 656), hammo (HuH III, 245) jne., kuid siiski juht (Anf. 68), alpat (LSp. 16), ahilat (Anf. 77); Göseke hennesse (Man. 126), hirne faun (Man. 366), huiſt (Man. 191) jne. kõrval koguni hallit (Man. 149), haama (Man. 169), hegitus (Man. 249), haggan (Man. 256), huulitš (Man. 173, 201) jne., kuid juba emmarit (Man. 369) ~ hemmerdama (Man. 377), Abbras ~ habbras (Man. 148); Hornung tarvitab isegi hõöl 'öel', hõlus (Gr. 6), herf (Gr. 36), hauf 'auk' (Gr. 30), hörn (Gr. 20), häddal 'heina-ädal' (Gr. 12), hallituid (LÖ, 9), heſimud (LÖ, 131); UTest. 1715 haige (Vil. 2, 26), hä (Rooma 1, 32), häddafid (Joh. ilm. 22, 18), hoidfe (Luuka 20, 46) jne. kõrval ka alwafš (Vil. 2, 30), uffutafid (Ap. T. 17, 8), ennaſt (Jak. 3, 16); Helle habbe, haewaſtan, häbbi, häddal (Ka, 90), hagganad, haſ, hallifaš (KA, 91), heſe (KA, 93), hõlm (KA, 94) jne. kõrval ämmarit, ärraš (KA, 84), alv (KA, 85), ang, =c, ang, =v, anſima (KA, 86), auduma (KA, 87), eſaſte (KA, 89), iis (KA, 98), illſiting (KA, 99), omama (KA, 151), ulfuja (KA, 196), oof 'hoog' (KA, 403) jne.

B. P. 1739: *haistma, hea; alv ais, ölm.* a) haistis... aiſo (1. Moos. 8, 21), head (Rooma 2, 10), häddaliſed (Laul 22, 27), hulga (2. Aja 32, 7), haan-palgitš (2. Aja 34, 11), hiidſ (2. Kum. 23, 16), happo (2. Moos. 34, 25), koguni hallita met (4. Moos. 19, 17), hagganad (Jes. 17, 13), häddaſiſje rohho peäle (Laul 72, 6); — b) alw (Laul 12, 5), alwafš (Jes. 8, 23), uſede al (Laul 140, 4), aiſo (1. Moos. 8, 21), raiuš ied ärra (2. Aja 14, 2), öiſtafid (Koht. 15, 14), öiſta (Sak. 2, 14), ölmaš (Hag. 2, 12), oigamiſje (Laul 22, 2), uffutafid (Ap. T. 17, 8), eſeda-punnafiſje (2. Saam. 1, 24), eſaſte (ib.), iteſt 'hiitest' (2. Aja 34, 3), ulfuma (2. Saam. 15, 20).

Juba Thomas Hjärne, „Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte“, lk. 2 teatab a. 1622: „denn mehrentheils Ehsten lassen das H, im Anfang eines Wortes aus“. Sõnaalgulise *h* puudumist rahvakeeles nimetavad oma grammatikais ka Göseke (Man. 4), Hornung (Pärnu- ja Läänemaa kohta, Gr. 3—4) ja A. Thor Helle (KA, 2). Selle kao algeid võib aga märgata juba XVI s. algul, vähemalt Läänemaal (vt. ülal L e l o w' keelendeid!).

Laialdase *h*-kaoga põhjaeestis on muidugi seletatavad *h* kõikuv tarvitus sõna algul Mülleril, Stahlil ja Gösekel ja *h* kirjutamise ületaotlused samadel autoritel.

Põhjaeesti murrete enamikule omaseks saanud *h*-kaolist esindust kaldubki piibli esimene tõlge suurel määral arvestama, kui ta sagedasti jätab sõna algul *h* märkimata, sel viisil kirjakeele eelnevast traditsioonist väga tunduvalt kõrvale põigates ja olulisemais joontes Helle vastilmunud sõnastiku radadele astudes.

4. *unustama*.

A. Tr.: Müller *errannutama* (140, 9), *vñutab* (142, 33); Stahl *unnuštama* (Anf. 123); Göseke *unnuma* / *unnutama* / *unnuštama* (Man. 426); Helle *unnuštama* (KA, 197).

B. P. 1739: *ei unnušta* (5. Moos. 6, 12), *Ärra unnušta* (Laul 74, 23).

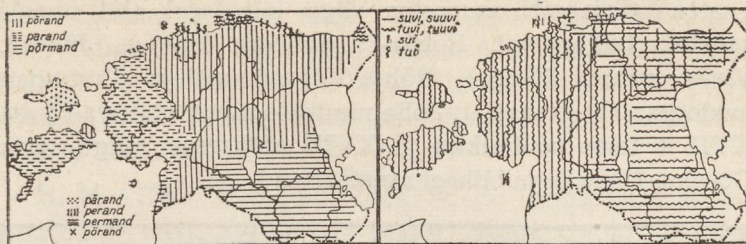
XVII s. traditsioon kõigub selle sõna suhtes lääne- ja keskeesti vahel, kuna piiblitõlge Helle mõjul opteerub viimase, ida-läänemaalisis-harjulis-järvalise teisendi kasuks.

5. *põrmand* ~ *põrand*.

A. Tr.: Müller *je Maä* (: *echf Pörmände* :) *pæl* (155, 26); Göseke *pormand* ~ *pörmand* (Man. 147, 159, 322); *Hornung Pörrand* ~ *pörmand* (Gr. 15); Helle *pörmand* (KA, 160).

B. P. 1739: a) *gen. pörmando* (Pel Vöör. Jum. 19), *pörmand* (Her. 40, 18); — b) *pörranduft* (1. Kun. 7, 7).

Sõnast *põrand* on *m* kadunud peaaegu kõigist põhjaeesti murretest, maha arvatud väheldaste maa-alade vanema rahvapõlve keel Kirde-Eesti rannaribal (Kuu neemed, Hlj looderand, VNg mõned rannakülad, Vai), kus veel kuulduv *permant*. XVII s. lõpul ja XVIII s. algul on vististi *m* kadu ses sõnas olnud eP-s juba õige laialdane ja sellele on osaliselt siis tuginenud ka piibli keel. Et kirjakeele traditsioon aga tundis peamiselt kuju *põrmand*, mida tol ajal veel, praegusest enamal määral, võis kuulda ka rahvakeelest, nimelt Tallinnast idapoolsel rannikualal, tekkiski kõikuvus selle sõna tarvituses.

6. *sui, tui*.

A. Tr.: Müller *Suivi* *Liñofesje* (282, 4); Stahl *Suivve* (Anf. 114), *duwifenne* (Anz. 120, g. *Duwifesse* (LSp. 556); Göseke *Süiv*, *Süivve* (Man. 384), *mehtuivi* (Man. 339), *Tuivifenne* (Man. 409); Hornung *Suivi* / *alicubi*, *Sui* (Gr. 53); UTest. 1715 *Tuifesse* (Matt. 3, 16); Helle *jui* (KA, 180), *tui*, *tui*fe (KA, 191).

B. P. 1739: *jui* (1. Moos. 8, 22; Laul 74, 17), *tui*fe (Saal. Ül. L. 5, 2), *tui*fesse (Matt. 3, 16; Saal. Ül. L. 4, 1).

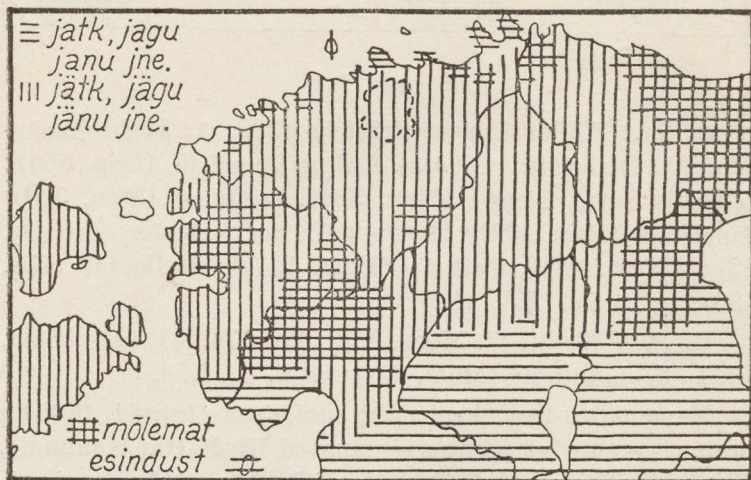
Vanemad *v*-lised keelendid *suvi*, *tuvi* (*tuuvi*), *tiivi* on praegu — suurtes joontes — omased Kirde-Harju rannale, Virule (eriti idaosale), Ta-le ja eL-le, kuna lääne pool esinevad *tui*, *sui*, *tii*. Kirjakeele *v*-liste keelendite kõrvale sigib juba Hornungil *jui*, UTest. tarvitab *tui*. Nähtavasti on *v* kadu toimunud peam. XVII s. teisel poolel eP läänepoolmikul, mille murret arvestab ka Helle ja piiblitõlge.

7. *ja- ~ jä-*.

A. Tr.: Müller *iagfanuth* (193, 10), *Jano* (62, 19); Stahl *jagfema* (LSp., 448), *Janno* (LSp. 664), Göseke *jaddo ~ jadda 'jada'* (Man. 126, 136), *janno* (Man. 163), *jaggo* (Man. 372), *jamsjima* (Man. 262, 274), *kuid jätfo* (Man. 377); Hornung *Janno* (LÖ, 62); UTest. 1715 *jaggab* (Luuka 11, 22), *jattata* (Matt. 6, 27); Helle *jaddad*, *jaggama*, *jaffan* (KA, 97), *jamsjima*, *jandama*, *janno*, *jattuma*, *jaurama* (KA, 98), *kuid jäggefema* (KA, 96), *jätfama* (KA, 97).

B. P. 1739: a) *jamsjima* (Ap. T. 26, 24), *jaggab* (Luuka 11, 22), *jaetasse* (Hes. 48, 1); — b) *jätfas* (Ap. T. 20, 7). Häälikumuuatus *ja- > jä-* on teatavasti teostunud praeg-

gustes põhjaeesti murretes väga laialdasel alal, nimelt saartel, Läänemaal, Põhja-Pärnumaal, Harjus, Järvas, Virus (peam. läänes), Põhja-Viljandimaal ja Tartumaa loodeosas (vt. kaarti!). Selle muutuse alged ulatuvad juba XVII s. teise poolmikku ja XVIII algusesse, nagu seda Göseke, Helle ja piiblikeel atesteerivad.

8. loe-, koe-, koutud, noad.

A. Tr.: Müller loehme (70, ₂₇; 121, ₄ jne.), loetutü (105, ₄); Stahl löen (Anf. 86) [= lo-en, vrd. fünffe = käukse, kahte silpi lugedes!], noaft (Anf. 90); Göseke toet (Man. 458), luggema, loema (Man. 279), kuddoma, fooma (Man. 460), foijet palmitema (Man. 402); Hornung loen, foen (Gr. 85), gen. Loe (Gr. 9); Helle noaga (KA, 406).

B. P. 1739: loete (Jes. 1, ₁₅), foe ja loimega (Koht. 16, ₁₄), foutud (2. Moos. 39, ₂₇), noaga (Jes. 7, ₂₀).

Kirjakeele traditsiooni järgedes ja vastavalt vist tolgi ajal laialdasele lääne-eestilisele ja lõunapoolsema põhjaeesti pruugile tarvitab siin piibelgi o-lisi keelendeid.

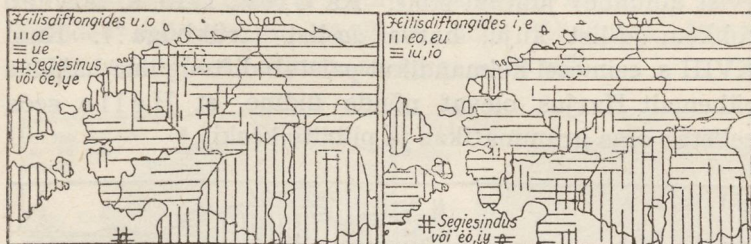
9. seub, peab.

A. Tr.: Müller cales (86, ₃₀), peo teutõs (89, ₂₅), pea 86, ₃), peaxin (86, ₁₅); Stahl teulle (LSp. 185), pean (Anf.

114); Göseke igfa, Ɔa (Man. 276), eafes (Man. 310), teotama (Man. 362), kuid fiotut (Man. 436); Hornung Teud (LÖ, 26), ei eal (Gr. 90); UTest. 1715 feotud (Ap. T. 10, 11), teotafid (Mark. 15, 29); Helle feale (KA, 12), feub (KA, 47), teotama (KA, 187).

B. P. 1739: Ɔeu finni (Jes. 8, 16), feutud (Kol. 4, 3), finnifeutud (Ap. T. 10, 11), peusfe (Koht. 14, 9), teotafid (Mark. 15, 29), fa pead (1. Aja 21, 22), wannal eal (Laul 71, 9).

Kirjakeele traditsioonile ja põhjaeestilise rahvakeele vist tolgiti ajal lääne- ja lõunapoolsemale tarvitusele vastavalt tarvitab siin piibel e-lisi keelendeid.

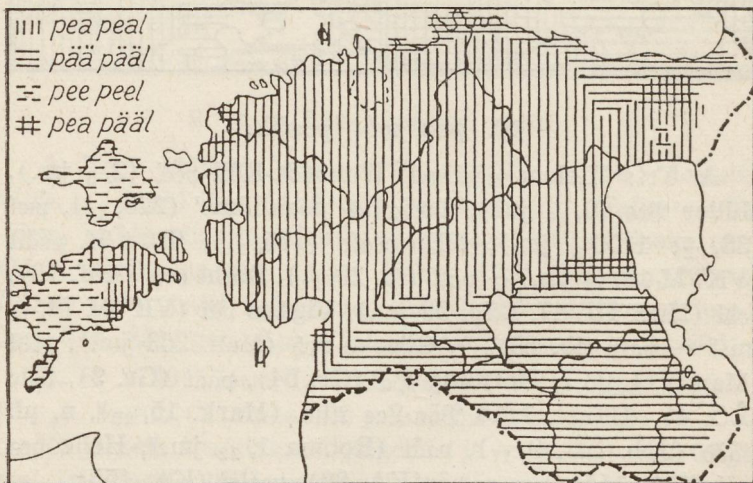

10. pea peäl, pealik.

A. Tr.: Lelow riifti peäl, Wanradt-Köll peäl (2, 5 jm.), Müller Ɔee (9, 20 jm.), Ɔeahallid 'peaallikas' (223, 13), peäl (33, 22; 1155₈ jm.), NB. peale (175, 11), Turu K. pääl (VKVM 18, 12 jm.) ~ pääl (ib. 29, 21), Stahl peh (Anf. 70), pehl (HuH III, 47, LSp. 53 jm.), Vigäus pääl (VKVM 74, 17 jm.) ~ pääl (ib. 85, 31), Göseke peh (Man. 263 jm.), pehl (Man. 111 jm.), Hornung Ɔä (Gr. 54), pääl (Gr. 9), päle (LÖ, 4), UTest. 1715 Ɔäa=Ɔae Ɔffe (Mark. 15, 22), n. pl. Ɔääd (Joh. ilm. 9, 17), pääl (Rooma 1, 32 jm.), Helle pea peäl (KA, 155), pea ~ pä (KA, 80), pealif (KA, 155).

B. P. 1739: Ɔea peäl (1. Moos. 48, 14), Ɔea (1. Mak. 11, 17), fo Ɔea peal (2. Saam. 1, 16), tulispä (Jes. 5, 28), peäl (Juud. 1, 5; 4. Moos. 11, 31), peäle (2. Kun. 19, 23; Juud. 1, 3; 2. Aja 32, 6) jne., pealif (1. Moos. 26, 26), pealiffud (1. Aja 28, 2), jüapealiffud (2. Aja 32, 6).

Et sõnadel *pea*, *peal* tugevaastmelised vormid esinevad kas ainult või vähemalt valdavas enamikus (rahvakeeles harilikum *peädega*, *peäle*, *påle*, haruldasem *peadega*, *peale*, *påle*; siiski *pealakuti*, *pealispuu*, *pealik*), siis on mõistetav, et selles sõnatüves muutus *ää* > *ea* (*ia*, *iä*, ...) on toimunud eP-s palju laialdasemal maa-alal kui muudes sõnades (*vääna*-, *kääna*-, *pääsuke*, *päästa*- jne.), näikse ju diftongistumise lähtekohaks olevat tugev aste (vrd. murdeti vahekorda: Nis *eares* : *ääretasa*, Var *moa* : *maani*). XVII s-l näikse see muutus põhjamurrete enamikule veel tundmatu olevat, kuigi tõenäoliselt Tallinna ümbruses võidi juba XVI ja XVII s. vahetusel teatud määral kuulda diftongilist hääldust, nagu tõendab Mülleril haruldane (vist ainuline) juhtum *peale*. Ka UTest. 1715. a. tarvitab rohkem *ää*-list kuju, harva *ää*-list (trükiviga?). Kuid XVIII s. esimesel kolmandikul paistab diftongiline hääldus vähemalt Harjus olevat nõnda üldine, et Helle seda eelistab oma grammatikas ja piiblitõlkeski.

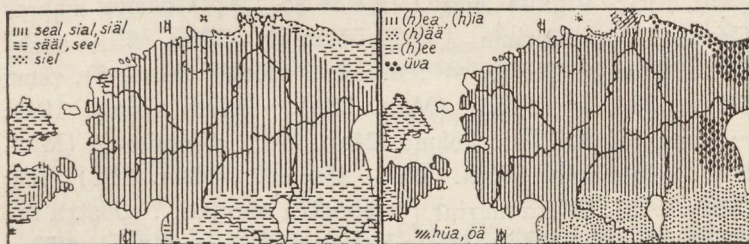
11. seäl.

A. Tr.: Lelow [ʒeɔt] [= [ʒeɔt]] ; Wanradt-Köll [ʒeɔ] (4, 15; 6, 2 jm.); Müller [ʒeɔ] (85, 28 jm.); Turu K. [ʒeɔ] (VKVM 29, 3 jm.); Stahl [ʒeɔ] (HuH I, 44, LSp. 53 jm.); Vigäus

jal (VKVM 74, 17 jm.); Göseke [eh]l (Man. 155); Hornung jäält (Gr. 87); UTest. 1715 jääl (Ap. T. 22, 5 jm.); Helle jeäl (KA, 174).

B. P. 1739: jeäl (4. Moos. 9, 6; Hag. 2, 14), jeält (Juud. 1, 4 jm.).

Diftongiline hääldekuju on teatavasti praegu eP-s väga suure levikuga, asenedes Valjala—Haapsalu—Tallinna—Rakvere—Tartu—Viljandi—Pärnu vahelisel avaral maa-alal. XVII s-l aga, nagu toleaeagne kirjakeel tunnistab, näib eP-ski veel domineerivat ses sõnas pikk ä (viimane küll diftongist sekundaarsem, sest *seäl* < **siγällä*; kas eP-s kohati mitte **siγällä*>*siäl*/>*sääl*>*siäl*?). XVIII s. algul aga paistab diftongiline häälde kiiresti levinevat eP keskosades, mida arvestab oma keeles ka A. Th. Helle, kuuldes seda ms. nimelt Jüris, mille läheduses, Juurus (Kuimetsa, Kaiu) esineb praegugi *seäl*, *siäl*.

12. hea.

A. Tr.: Wanradt-Köll hee[s]ty (4, 3), hōe [loe hōä?] (1, 13; 5, 12); Müller hee (38, 29) ~ hæ (76, 15 jne.); Stahl heh (Anf. 68), meeleheh (HuH III, 82), hehx (LSp. 38); Turu K. hää (VKVM 21, 9); Brocmann-Fabricius a. 1638 hehsti (VKVM 67, 5); Vigäus hea (VKVM 79, 19), heäl Ujal ib. 85, 14), heä (ib. 87, 19), hää (ib. 76, 28); Göseke heh (Man. 222); Hornung hä (LÖ, 3, Gr. 54); UTest. 1715 hä (Rooma 1, 32 jm.), hää Melega (Ap. T. 17, 11); Helle hea ~ hä (80, 92).

B. P. 1739: hea (Juud. 5, 17; 2. Saam. 1, 26; Koht. 19, 6 jm.), head (Matt. 6, 1; 1. Moos. 26, 29), heaste (Hiiobi 38, 37 jm.).

Ka hääldus *hea* (< / *höä* < *hüvä*) polnud XVII s-l veel kaugeltki nõnda laialdane kui praegu (vt. kaarti), olgugi et diftongi kirjakeeles tunneme juba XVI s. algul Wanradtil ja XVII keskel Vigäusel. Seski sõnas vist eP-s *hüvä* > *höä* (/ > *heä*?) / > *hää*, mis viimane eP keskosades diftongistumise teel andis XVIII s. alguseks *heä*, *ea*. Viimane teisend pääseski Helle mõjul kirjakeelde.

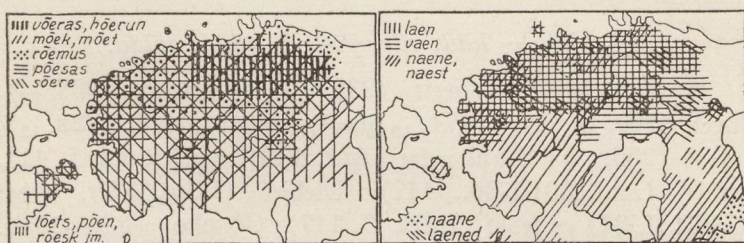
13. *mõek*, *mõet*, *võeras*, *põesas*, kuid *rõöm*, *põön*.

A. Tr.: Lelow remu [= *rõömu*]; Wanr.-Köll röem [= *rõöm*] (4, 15), Müller wõhraß (195, 3), wõhraß (63, 11), wõhraß (63, 21), Wõhfa fß (175, 12), möicß (256, 29), ilmaerramoitnatta ello (45, 6), röim (38, 28), røynußtama (38, 25), røyhmu faas (9, 25), roymu (133), Stahl wõhtrat (LSp. 11), heerotare (LSp. 80), gen. möhto (LSp. 185), part. möhfa (LSp. 217), røynußtama (LSp. 11), wõhraß, røyhm (Anf. 59); Vigäus möß (VKVM 85, 29); Göseke wõhraß (Man. 154), hõerima [= ? *hõõrima*] (Man. 69), möhß (Man. 374) ~ Wöcß [= ? *mõök*, ? *mõek*] (Man. 6), røyhm (Man. 284) ~ Rööm (Man. 284) ~ Rõem (Man. 194), ~ Roim (Man. 177), Rõhmo (Man. 194), røynußtama (Man. 194), røyhmßamb (Man. 194), fjeremet (Man. 192), löhß (Man. 141), fjeßtra mariut [= sootra marjad, ? *sõõstra m.*, ?? *sõestra m.*] (Man. 152); Hornung Wõraß (Gr. 7), Rööm, Rõmuß (Gr. 9), Wöcß, gen. Wöga (Gr. 20); UTest. 1715 Wöcßa (Matt. 26, 51), wõraß (Matt. 25, 43), røyhmßafß (Joh. 20, 20), hõrußid (Luuka 6, 1); Helle mööt, mööf, möötma (KA, 141), wööraß, wöögas [= *vöegas*] (KA, 212), pööfßaß (KA, 161), hõruma (KA, 94), pöön, rööm, rõmuß, röößf (KA, 169).

B. P. 1749: a) mööf (1. Aja 21, 12; 2. Saam. 1, 22; Juud. 7, 14), mööga (Hes. 24, 21), möödo (1. Aja 28, 14), wööraß (4. Moos. 9, 14; Matt. 25, 43 jm.), wöörad (1. Aja 29, 15; Jes. 1, 7), pööfßad (Hiiohi 40, 22), pööfßaste (Jes. 7, 19); b) rööm (Jes. 8, 6), rõmuß (Jes. 8, 6), röömßafß (Joh. 20, 20), rõmuß (1. Aja 29, 9), pöna (2. Moos. 37, 12), pönad (1. Kun. 7, 28).

Võimalik, et Mülleril grafeemid öi, öy, öh, oi on loetavad öe, sest grafeeme oe, öe oleks ju alamsaksa ortograa-

fia põhjal võidud lugeda *oo*, *õõ*, vrd. samal autoril tüelnut = kuulnud (7, 9), Šeh (13, 1); piibli grafeem *oö* on loetav kas *oē* või *oē*. Nagu Müller ja osalt Göseke atesteerivad, esines *õõ* diftongistumist juba XVI ja XVII s. vahetusel Tallinna ümbruses ja XVII s. keskpaiku, vist vähe-
 mas ulatuses, Läänemaal. XVIII s. algul aga, nagu UTest. ja P. 1739 keel tunnistavad, oli diftongiline hääldus eP keskosades, vähemalt teatud sõnades (*oē* levik on praegugi eri sõnus erisuurune), juba niivõrd laialdane, et seda, Stahli ja Hornungi eeskujust hoolimata, tuli pühakirja tõlkesse võtta.

14. laenama, vaenlane.

A. Tr.: Müller Wainlaŕet (188, 13), Wainlaŕte (200, 26), Stahl lainama (Anf. 85), mainlane (Anf. 55), mainlaŕede (HuH I, 56), mainlaŕet (LSp. 85), Göseke lainama (Man. 145), main (Man. 168), mainlane (Man. 185), Hornung waenlaŕeti (LÖ, 27), laenama (LÖ, 27), UTest. 1715 Waenlaŕed (Joh. ilm. 11, 5), Helle waenlane (KA, 199), laenama (KA, 126).

B. P. 1739: waenlane (Jer. 30, 14), waenlaŕed (Laul 44, 6), laenab (2. Moos. 22, 13).

Neis sõnades *ai* traditsioon murdub juba Hornungil. XVIII s. algul näikse *ae* olevat eP keskosades juba nõnda laialdane, et UTest. ja Hellegi selle uuendusega ühinevad.

15. laened, naene.

A. Tr.: Müller Berrenahne (282, 16), Nahne (47, 16), õg Lahne (209, 3), Lanet (299, 7); Stahl Naine, naiŕeti (Anf. 128), Lahne, lahneŕet (Anf. 129); Göseke naine (Man. 462),

lahn (Man. 466); Hornung Naene g. Naefe (Gr. 16), Naife jure (LÖ, 127), Merre Sane saarnane (LÖ, 91); UTest. 1715 Naefi (Ap. T. 22, 4), Naene (Luuka 7, 37), Naeft (Luuka 7, 44); Helle naene (KA, 143), laene (KA, 126).

B. P. 1739: laened (Jes. 48, 18), naene (Luuka 7, 33), naefele (1. Kun. 9, 16), naeft (Luuka 7, 44), naefi (Koht. 16, 27).

Siingi otsustavad, nähtavasti Harju murrete mõjul, Helle ja piiblitõlge uuemate keelendite *naene* ja *laened* (pro *naine* ja *lained*) kasuks, mille eelistamist osalt märkab juba Hornungil.

16. *käe* ~ *kää*, *väe*, *jäetud*, *nääd*, *öölda*.

A. Tr.: Müller Käeft (238, 19) ~ Käedest (238, 22), Käet (200, 2), Väe (171, 19 jne.), näemat neefit (328, 12), näeme (255, 17); Stahl nehn (Anf. 112), mehjeft (Anf. 41), mehjeft (Anf. 80; LSp., 447), Mehjet (LSp., 207), feddet (HuH, I, 31) ~ fehdet (HuH, II, 147); Göseke mehjeft (Man. 264 jm.), mehje harri (Man. 388), fehje raud (Man. 216 jm.); Hornung Käe (Gr. 51), nään (Gr. 85), nääffin (Gr. 86), Söe (Gr. 50), Mä (LÖ, 6); UTest. fäes (Matt. 6, 5), nääb (Matt. 6, 4), ei nä (Matt. 6, 18), Mä (Matt. 28, 15) Helle fäe (KA, 15), fäega (KA, 104), väe (KA, 15), nään (KA, 143).

B. P. 1739: a) fäes (Matt. 6, 5; Joh. ilm. 5, 1 jm.), väega (2. Aja 14, 8), jäeväega (Laul 44, 10), mahhajäetud (Jes. 7, 6), mäe (Jes. 8, 18); — b) fä 'käes' (5. Moos. 17, 18 jm.), nääb (Matt. 6, 4), ei nä (Matt. 6, 18), nään (1. Moos. 9, 16), öölda (Esra 4, 8), ööldud (Luuka 2, 20).

Kõikuvus vanema *äe* ja *eP*-s juba vist laialdaselt levineva uuema *ää* vahel, mis märgatav juba XVII s-l, kestab ka Hellel ja piiblitõlkes.

17. *näo* ~ *näu*, *mao*, *jaust*, *teud*, *seutud*.

A. Tr.: Müller peo teus (89, 25), tegfo fides (328, 3). Maofeste (281, 32); Stahl errafaun (LSp., 446), teusse (LSp., 185); Göseke jiotut (Man., 436), teotama (Man.,

362); Hornung taun (Gr., 85), taotud (Gr., 85), Teud (LÖ, 26), ärrafaub (LÖ, 120), Teodega (LÖ, 135), feutud (Gr. 85); UTest. 1715 Naut (Mark. 16, 12); Helle näoto (KA, 143), teo (KA, 17), Ma feun (KA, 47), jao (KA, 97), fa-utama (KA, 110), la-utama (KA, 129).

B. P. 1739: a) näul (Mark. 16, 12), jauft (Koht. 18, 1), ärrafautand (1. Kun. 11, 16), nende teud ei fau (Siir. 45, 48), wäljalautamas (2. Moos. 37, 9), teud (1. Saam. 2, 3), feutud (Kol. 4, 3); — b) mao fohhal (1. Kun. 7, 20), filma=nao polejt (Kor. 5, 12).

Kõikuvus *ao, äo, eo* ja *au, äu, eu* vahel, nähtavasti suurema kalduvusega *u*-liste teisendite kasuks, jätkub XVII s-st XVIII algusessegi. Omaaegne rahvakeel pole vist suutnud siin tarvitust emmale-kummale poole otsustavalt kallutada.

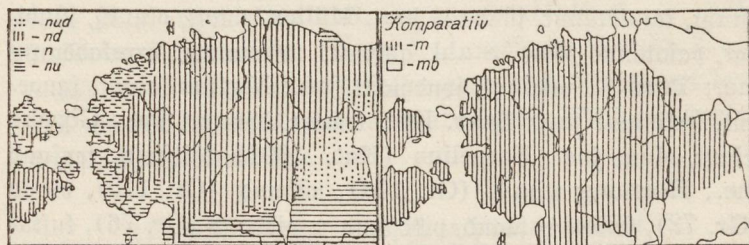
18. *saanud, pidanud, rääkinud, tulnud, katnud, kannud, läkitanud; läind, eland, lõppend, põgenend.*

A. Tr.: Lelow *fanudt, fannatanut* jne.; Wanr.-Köll *aftnut, fannatanut, fündnüt* jne.; Müller *iehnut, olnuth, fündi= nut, paiatanut* jne.; Stahl *andnut, towotanut, errafaddunut* jne.; Turu K. *öttelnut, fündynött* jne.; Vigäus *läinut, lange= nut, lecfitanut* jne.; Saar. Käs. *feinut, öppenut* jne.; Göseke *feinut, olnut* jne.; Forselius (Kat. 1694) *faitfnud, tenimud* jne.; Hornung *teinud* (Gr. 104), *nähmud* (Gr. 110), *olnud* (Gr. 72), *fanud* ~ *faand*, *piddanud* ~ *piddand* (Gr. 76), *fufstutanud* ~ *fufstutand* (Gr. 81), *nähmud* ~ *näimud* ~ *näind*, *ütlemud* ~ *ütlemnud* (Gr. 86), *luggend* (Gr. 69), *holind* (LÖ, 11) jne.; UTest. 1715 *laifnud, fündinud, tulnud, tenimud, magga=*

nud jne.; Helle „Das Supinum kan bey allen verbis eine contraction leiden durch Ausstossung des u aus der Endung nud, als: Walmistanud walmistand, puidunud puidnuid und puidund. Teinud teind; es sey denn, dass viele consonantes in eine sylbe zusammen kämen, als: hoidnud, nicht hoidnd. Die 2 sylbigen machens vom ersten Infin., ma verändert in nud, als: wima winud, müma, münud“ (KA, 35).

B. P. 1739: a) piddanud (Hiiohi 23, 12), ärralaggunud (Hag. 1, 4), läffitanud (Hag. 1, 12), üllejänud (Hag. 1, 12), pannud (Hes. 24, 8), fannud (Hag. 2, 19), fanud (4. Moos. 11, 23), fuulnud (Sak. 1, 4), fatnud (Hiiohi 23, 17), süllitanud (4. Moos. 12, 14), langenu (2. Saam. 1, 4), ärratulu (4. Moos. 9, 1), räfinud (ib.), tonud (4. Moos. 9, 13), läinud (ib., 9, 19), furnud (2. Saam. 1, 4), teinud (Jos. 10, 1), annud (Jos. 10, 19), woinud (2. Aja 32, 13), üttele (ib. 32, 12); — b) elland (Hiiohi 18, 20), ärrataggenend (Hiiohi 23, 12), ärralöppend (Hiiohi 23, 17), hõlind (Sak. 1, 4), woin (Hes. 24, 7), läind (4. Moos. 9, 22), ärrapõggenend (2. Saam. 1, 4).

Kuni peaaegu XVII s. lõpuni kindel *-nud*-lõpu traditsioon lööb Hornungil kõikuma sajandi loodel eP rahva keeles levinema hakkava sisekaolise *-nd* mõjul. Nagu erisugune tarvitatus Hornungil, Hellel, piiblis ja hilisemalgi autoreil² näikse tõendavat, kadus *u* esialgu ainult teatud foneetilistel tingimustel, *-nud* silbi rõhust ja esimese silbi pikkusest olenevalt. Põhjaeesti praeguste murrete enamikus on aga *-nd* levinenud kõigisse asendisse.

² Vt. selle kohta E. Trinkman-Elisto „-nud ja -nd partitsiip Hornungist Masinguni“, EKA 63.

19. *vanem, vanemad, vihasem, vihasemad.*

A. Tr.: Lelow p[a]rramal Wanr.-Köll enemb (4, 7), parambal (1, 8), förfembast (8, 22); Müller enam̄b, enam̄bille, fuhrem̄b, fuhrem̄ba, parembasti, illofamb, kallimb, forgembat, magfesamb ~ magfesam, kuid tünema, forgemall, wægfewamast jne.; Stahl alati ennamb, weh̄h̄eb, parramb, parrambal, fibbedamb, fūgfawambel jne.; Vigäus paramb, wanambat, ŷllem̄bal, kuid änam, faugema; Göseke alati wannamb, parrambal, fibbedamb, awwaram̄ba; Hornung sõna lõpul alati -mb (furemb, fūggawamb), sõna sees alati m (parramal); Stokh. Käs. parrem̄b (Luuka 5, 39), wäggewamb (Luuka 3, 16), kuid parramad (Luuka 12, 7); UTest. 1715 furemb (Mark. 9, 34), hōlp̄jam̄b (Mark. 10, 25), kuid furemid̄ (Joh. 14, 12), pahham̄al (Mark. 10, 37), Wannamad̄ (Joh. 9, 2); Helle alati -m, -m- (KA, 21).

B. P. 1739: (alati -m, -m-) furem (Mark. 9, 34), hōlp̄jam̄b (Mark. 10, 37), wannamad̄ (Joh. 9, 2), wihs̄afem̄atte (Rooma 3, 13) jne.

Põhjaeesti keskel (Müller!) ja läänes (Vigäus!) juba XVII s-ks algust saanud komparatiivi *m* levik oli nähtavasti XVIII s. teisel veerandil eP läänepoolmikul igas asendis valitsevaks saanud, mispärast ka Helle ja tema mõjul piiblitõlgegi otsustavalt opteerusid *m* kasuks.

20. *i- ja de-pluural.*

A. Tr.: Müller Lapsille (335, 23), Reufis̄ (81, 16), Lapsist̄ (313, 30), Puihst̄ (76, 4), pagfanaile (8, 19), wanambille (6, 11), Wannambist̄ (261, 7) jne., kuid juba Wap̄stele (14, 20), Snimestele (15, 2), wap̄ste Snimest̄elle (63, 17); Stahl neile Wannambille (LSp. 720), wainlafille, neile waijille, neist wannambist̄, neist haudust, lappille (HuH), kuid ka errawallit̄zett̄elle (HuH); Hornung Summalille, Summalulle, Summalist̄ (Gr. 13), Seppile, Seppist̄ (Gr. 31), Monningulle (Gr. 54), Wallatummile ~ Wallatuile (Gr. 44), kuid harvem ka Seppadelle (Gr. 31); UTest. 1715 weifille ja jurille (Ap. T. 26, 22), Paelust̄ (Joh. 2, 15), Pagganile, Runningile (Joh. ilm. 10, 11), neist aufamast Raefist̄ (Ap. T. 17, 4), Weh̄h̄ist̄

(Ap. T. 17, ₁₂), feiges Baigus (Ap. T. 17, ₃₀), õigil Oksil (Rooma 11, ₂₁), kuid Judalistele (Ap. T. 18, ₅), Lasteks (1. Joh. 3, ₁), Roggoduftete (Joh. ilm. 2, ₇); Helle Summalatetest ~ Summalaiist ~ Summalist (KA, 12), figgule, wannemile, neilefinnatfile (KA, 10), riistust, liimist (KA, 11), inimessist ~ inimestest, rindust ~ rinnust ~ rindadest (KA, 14), käsist ~ kättest (KA, 15), lambust ~ lambaist ~ lammasest (KA, 18) jne.

B. P. 1739: a) neist franati=ouust ja wigi=marjust (4. Moos. 13, ₂₃), neist norist mehhist (2. Saam. 1, ₁₅), rippusid puis (Jos. 10, ₂₆), feigesuggust kallist riistust (2. Aja 32, ₂₇), nahkust (2. Moos. 39, ₃₄), neist aegust (1. Tess. 5, ₁), nisuggufiks (1. Tess. 5, ₁₂), neist üllemist (1. Mark. 11, ₂₇), mehhist (1. Aja 19, ₁₀), minno luist (1. Moos. 2, ₂₃), kibbowitust... ohhakaist (Matt. 7, ₁₆), neis asjus (Rooma 14, ₁₈), se olli funninga käsil feiks asjus (Neh. 11, ₂₄), wärrawis (Neh. 13, ₁₉), tütrist (Neh. 13, ₂₅), surist kaupmehhist (2. Kun. 10, ₁₅), funningaist (2. Kun. 10, ₁₅), öiefesjist (Ap. T. 14, ₁₃), neist tühjaist asjust (Ap. T. 14, ₁₅), päitwil (Hebr. 5, ₇); — b) pagganattele (Hes. 22, ₄), woöraatele (Hes. 22, ₇), weifistete kui suurtele (Ap. T. 26, ₂₂), lastest (Esra 8, ₁₅), linnadesse (2. Mak. 6, ₈), nominiistega (Esra 5, ₁₅), raiadesse (Koht. 19, ₂₉), pühhadete (Rooma 15, ₂₆), lasteks (1. Joh. 3, ₁) jne.

Juba XVII s. jooksul on eesti kirjakeeles märgata *de*-pluurali tungi *i*-pluurali asemele ja see näikse XVIII s. alguses kiirenevat. Kalduvust esimest eelistada selgitagu järgmised juhud, kus UTest. 1715 tarvitab veel *i*-pluuralit, P. 1739 aga *de*-pluuralit: weifille ja surille — weifistete kui suurtele (Ap. T. 26, ₂₂), Pagganille — pagganattele (Matt. 10, ₁₈), Firjatundjist — firjatundiatteft (Mark. 7, ₁).

21. pööris, vaatis.

A. Tr.: Müller faibis (204, ₂₉); Vigäus astifis (VKVM, 80, ₁₁), langis (ib., 79, ₁₈); UTest. 1715 langis (Joh. ilm. 8, ₁₀), otis (Ap. T. 17, ₁₆), töttas (Ap. T. 20, ₁₆), Watis (Ap. T. 23, ₁); Helle watas ~ watis, felas ~ felis, aitas ~ aitis, otas ~ otis (KA, 30, 80).

B. P. 1739: põris (1. Aja 21, ₂₀; 2. Aja 32, ₂), näitis (1. Moos. 48, ₃), matiis (1. Moos. 26, ₈; 1. Aja 21, ₁₅), kasvis (1. Saam. 2, ₂₁), fiiivis (1. Moos. 8, ₇), langis (Koht. 20, ₄₄), töttis (Ap. T. 20, ₁₆).

XVII s-l ja XVIII s. algul oli esitatud sõnatüüpidel preteeritumis *i*-tunnus põhjaeestis veel päris üldine. Praegu aga esinevad *keelis, pööris, lõppis, pääsis, õitsis, kuivis, kasvis, lendis* veel läänepoolseis, lõunapoolseis ja osalt idapoolseiski murretes, enam või vähem järjekindlalt.

Tüvevokaalide *a* ja *e* üldistus preteeritumisse on kõige järjekindlam Kesk- ja Ida-Harjus, Järvas, Kesk-Läänemaal ja Lääne-Saaremaal.

II. Läänelised jooned.

Selles peatükis vaatleme piiblitõlke neid murdejooni, mis praeguste murrete valguses võiksid olla läänepoolsema päritoluga, olgu laiemas (ühiselt Harju, eriti Lääne-Harju, Läänemaa ja koguni saarte ja Pärnumaa) või kitsamas (ainult Läänemaa, ainult Lääne-Harju ja Läänemaa või ainult mõne muu kitsama läänepoolse maa-ala) ulatuses.

22. *kinni ~ kindi.*

A. Tr.: Müller finni (5, ₂₄); Stahl finniõddotut (LSp. 364), finniõlõftut (LSp. 441); Göseke finni (Man. 128); UTest. 1715 finni (Matt. 26, ₄₈; Mark. 14, ₄₄); Helle finni (KA, 113).

B. P. 1739: (harva) findi (Jes. 52, ₁₅), (harilikumalt) finni (Matt. 26, ₄₈; Mark. 14, ₄₄; Luuka 22, ₅₄), fiini (Joh. 18, ₁₂).

See *kindi*-keelendiga väike kõrvalpõige traditsioonist on seda enam ootamatu, et Harjus ja üldisemalt Läänemaal esineb praegu *kinni, kinne*, muidugi erisuguseis foneetilistes teisendites. Alles kaugemal läänes, Rid-s, Var-s, Tõs-l, Khn-s, Muhus ja Saaremaal kuulduv *kindi*. On vaevalt tõenäoline, et 200 a. eest keelend *kindi* oleks *kinni* asemel esinenud Harjus ja kogu Läänemaal. Isegi

ainult Kesk-Läänemaa kohta ei saaks seda oletada, sest nimelt Vig-s ja Mär-l esineb vanem kuju *kiñni* (<**kindik*), kuna mujal kuulub hilisem illatiivipärane *kiñni*.

23. *vautama*.

A. Tr.: allavahodada (204, ₁₈), allavajonut (87, ₁₄); Stahl allavaotut (LSp. 541), wojofit (LSp. 701), wahotut (LSp. 698); Vigäus fijsse wahonut (VKVM, 70, ₃₀); Göseke waotama (Man. 162), waoma (Man. 379); Helle wa-utama (KA, 206).

B. P. 1739: wälja wautama (Hiiohi 24, ₁₁), Wautagem (Laul 74, ₈).

Selles sõnas praegu Harju lääneosale ja Läänemaale omane *j* kadu on nähtavasti õige laialdane olnud juba XVII s. keskpaiku ja teisel poolel (osalt Stahl *vao-*, Göseke ainult *vao-*). Selle pruugi on omaks võtnud ka Helle ja piiblitõlge, vastandina ida- ja lõunapoolsemale *j*-lisele esindusele.

24. *valk*.

A. Tr.: Müller *je welfü* (328, ₁₇); Stahl *walgf* (Anf. 43); Göseke *walgf* (143); UTest. 1715 *Walfud* (Joh. ilm. 11, ₁₉); Helle *walf* (KA, 203).

B. P. 1739: *walf* (5. Moos. 32, ₄₁), *walgud* (Laul 77, ₁₉; Joh. ilm. 11, ₁₉), *walgule* (Hiiohi 28, ₂₆).

See praegu kogu lääne-eestile (Jüris juba *välk*) omane *valk* pääseb kirjakeelde juba XVII s. teisel kolmandikul (idaeestilise keelega Stahlil) ja seda traditsiooni järgib ka piiblitõlge.

25. sinna ~ senna.

A. Tr.: Müller finna (8, 15; 84, 22 jm.); Stahl finna tullen minna (LSp. 379); Turu Käs. finne (VKVM, 18, 6); Göseke finna (Man. 42); Hornung finna (Gr. 87, 88); UTest. 1715 finna paifa (Matt. 27, 33); Helle fenna ~ finna (KA, 80, 175, 177).

B. P. 1739: fiinna (5. Moos. 34, 6; 2. Koht. 2, 8, 2, 20; Neh. 8, 1) ~ fenna (4. Moos. 11, 35; 2. Kun. 2, 14, 2, 21; Hes. 24, 3; Ap. T. 26, 7 jm.).

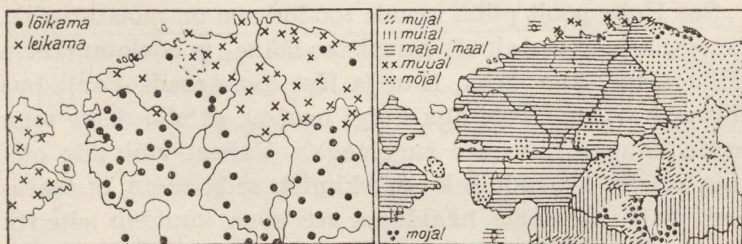
Lääne-eestilise *senna* ja vahest ka läänelise *sõnna* (neid mõlemaid kohati esineb samas murdes kõrvu; viimast kuulduv *sinna* kõrvval Jüris praegugi vanemal põlvnel) mõjul kaldub piiblitõlge siin sagedasti kehtivast traditsioonist kõrvvale, nagu Hellegi oma grammatikas.

26. majal 'mujal'.

A. Tr.: Stahl Majal, majalt (Anf. 27), majalt (LSp. 581, 58); Göseke majal (Man. 105); Hornung mojal ~ majal, mojal ~ majale (Gr. 87); UTest. 1715 majalt (Joh. 10, 1); Helle maial (KA, 137).

B. P. 1739: maialt 'mujalt' (Joh. 10, 1).

Lääne- ja kesk-eesti murdeis on ses sõnas väga laialdaselt $u > õ > a$ (*mujal > mõjal > majal, maeal, maal*); teisend *majal* valitses kirjakeeleski kogu XVII s. ja seda tarvitab ka piiblitõlge. Teisend *mujal* tungib kirjakeelde alles XIX s. lõpul, Hermanni grammatika mõjul, lõunapoolsemaid murdeist.

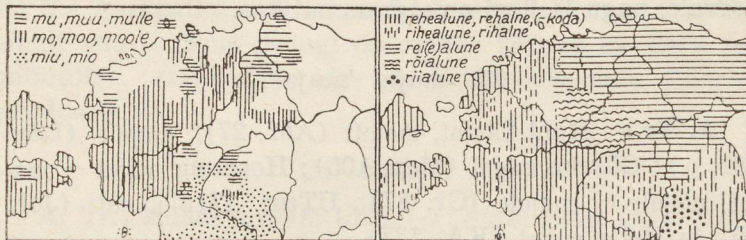

27. mo 'mu, minu'.

A. Tr.: Wanradt-Köll *hnu* (5, 6 jm.); Müller *minu* (8, 2, 16, 21), *minule* (17, 7 jm.), *minull* (247, 13); Stahl *Münnuſt*, *Münnul* (Anf. 6); Göseke *nünnu*, *Sünnu* (Man. 33); Hornung *Münnu*, *mo*, *Münnule*, *mulle*, *Münnuſt*, *mooſt*, *finno*, *ſo* jne. (Gr. 62); UTest. 1715 *mo* *Röbhuſ* (Joh. ilm. 10, 10); Helle *mo*, *mulle*, *muſt*, *mult*, *ſo*, *fulle* jne. (KA, 25).

B. P. 1739: *Ja ükſti ei pea ſoga ülleſtullema* (2. Moos. 34, 3), *ſeiſ ſo loduſſed ib.* 34, 19), *mo pärralt* (ib.), *mo jure* (5. Moos. 1, 22).

Juba Hornungi poolt eesti kirjakeelde toodud *mo*, *moo*, *moost* on, praegusi murdeid silmas pidades, lääne-eestiline, *mu*, *muu* aga, paiguti esinevalt, — keskeestiline.

28. sou 'sau, savi'.

A. Tr.: Stahl *ſauw* (Anf. 85); Göseke *Sauw* (Man. 278); Hornung *Sau* ~ *Sawwi*, gen. *ſaue* ~ *ſawwe* (Gr. 56); Helle *Sau*, gen. *ſaue* (KA, 19), *ſou* (KA, 180).

B. P. 1739: *ſou* (Saal. Tark. 7, 9, 15, 10; Jes. 45, 9), *ſoue* ja teiſtiſiwide *ſallal* (2. Moos. 1, 14), *ſouſed* 'ſavised' (Hiioibi 13, 12).

See Helle poolt piibli keelde toodud *sou* on mõistatuslik. Praegu esineb see ainult äärmistes lääne- ja edelamurretes (Hiio; Jäm, Ans; Khk, Han ja Kse lõunaosad; Var), kus üldse *au* > *ou*. Pole aga kuigi usutav, et siin oleks tegu nende kaugete murrete sugemega. Vahest võib siin oletada *sau*-kuju puudulikku märkimist, seda enam, et teatavasti balti sakslaste häälduses see sõna kuulub *säu* või *sou* (vrd. näit. Stahlil *kougkelt*, LSp. 549).

29. rehealune.

A. Tr.: Stahl reijaallus (Anf. 107); Göseke Rehe, Reijallus (Man. 338); Hornung Rei, gen. Reie (Gr. 56); Helle reie=allune (KA, 167), reie ~ rehe (KA, 80).

B. P. 1739: rehe=allusje jures (1. Aja 21, 15).

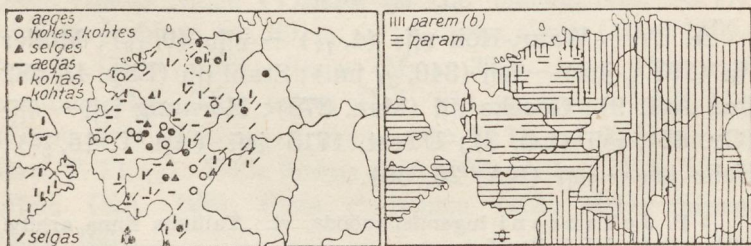
Praegustes murretes esineb *rehe- rihe-* läänes ja lõunas, kuna põhjaeesti keskmurdeis on *rõi-, rõie-* või *rei-, reie*. Vt. kaarti § 27.

30. aeges.

A. Tr.: Müller Sündimejze Ajall (10, 26), igta Ajal (90, 3), Talve Ajall (282, 5); Stahl omal ajal (LSp. 539); Göseke Ennitzel Aial (Man. 482); Hornung kella ühhefja Aegus (MKKKR, 269), Mil ajal, mil aal (Gr. 88), pühhade l. pühhi aegus, Widdewikko ajal l. aegus (Gr. 91); Helle aegas ~ aeges (KA, 62), selges 'seljas' (KA, 356).

B. P. 1739: päwa aeges ... ö aeges (2. Moos. 13, 21; 4. Moos. 9, 3), ö aeges (Ruti 3, 8), kuid ka päwa aial (4. Moos. 9, 5).

Kujud (lõuna, jõulu, päeva, sõja) *aeges*, (teises) *kohes ~ kohtes*, *metses*, *lautes*, *valdes*, (riided) *selges* jne. on praegu tüüpilised põhjaeesti mandri läänemurretele, suurema järjekindlusega esinedes muistseilmelisemais kolgamurretes (Khn, Ris, JuuKui.-Kaiu, eriti aga Kesk-Läänemaa, Kirde-Pärnumaa). See *a (ä) > e* on siis Pärnu-, Lääne- ja Harjumaal läbi läinud hiljemalt XVIII s. alguks. Kogu selle adverbiaalse sg. iness. *aegas*, *aeges* on kirja-keelde üürikeseks ajaks toonud Helle, vist Jüri murde mõjul, vihuti eelnevale traditsioonile (*ajal*, *aal*, *aegus*).

31. *param ~ parem.*

A. Tr.: Lelow parramal³; Wanr.-Köll parambal (1, 8); Müller parremb (13, 3); Stahl parramb (Anf. 6, LSp. 549); Göseke parramb (Man. 332); Hornung parremb (Gr. 61); Stokh. Käs. parramad (Luuka 12, 7 jne.); UTest. 1715 parrama... pahhama (Mark. 15, 27); Helle parrem (KA, 155), „Bey parrem und pahhem kan auch a gebraucht werden, als: parram, pahham, aber e ist gebräuchlicher“ (KA, 21).

B. P. 1739: a) parremas fäes (Joh. ilm. 1, 16), parremaft (1. Saam. 2, 29); — b) parramas fäes (Joh. ilm. 5, 1), parram fäsi (1. Moos. 48, 18), parramat fät (1. Mak. 11, 50).

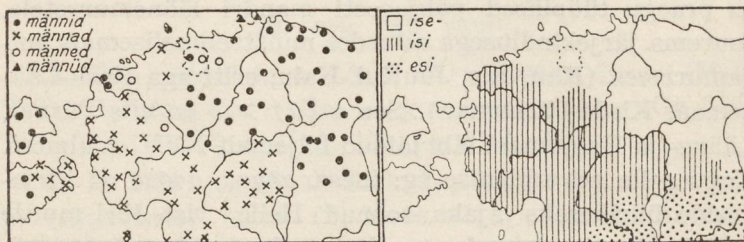
Varemaltki kirjakeeles maksvusel olnud kõikuvus läänelise ja idalise esinduse vahel jätkub ses sõnas ka piiblitõlkes.

32. *männad.*

A. Tr.: Stahl men, menneft (Anf. 47); Göseke Menn, a (Man. 408); Hornung gen. Männa (Gr. 36); Helle män, =da, =dajid (KA, 136).

B. P. 1739: männa-puid (1. Kun. 9, 11).

Piibel jätkab siin osalist läänelis-edelalist traditsiooni.

33. *isi ~ ise.*

A. Tr.: Wanr.-Köll iſſe (4, 17) ~ iſſi (9, 19); Müller iſſe (193, 2 jm.) ~ iſſi (340, 34 jm.); Stahl iſſi (LSp. 43, 582 jm., Anf. 9); Göseke iſſi (Man. 379); Hornung iſſi ~ iſſe (Gr. 65), iſſi (LÖ, 3); UTest. 1715 iſſi (Ap. T. 16, 37); Helle iſſe ~ iſſi (KA, 26, 80).

³ P. Johanseni lugemist mööda, vt. „Tallinna linna arhiivi väljaanded“, IV, 1, lk. 15.

B. P. 1739: işje (Joh. 4, ₁₂, 4, ₄₂; Matt. 24, ₃ jm.), harilikumalt siiski işji (1. Moos. 32, ₂₂; Est. ap. 9, ₅; Haab. 2, ₅; Joh. 4, ₄₄; Juud. 7, ₁₄ jne.).

Jüris veel praegugi vanemal põlvel harva kuulduv *isi* ja selle valdav tarvitus kogu XVII s-l ja isegi XVI s-l tõendab selle teisendi omaaegset veelgi suuremat, idapoolsemat levikut põhjaeesti lääne- ja lõunapoolsel mandril.

34. *poegema*.

A. Tr.: Helle *poegema* (KA, 159).

B. P. 1739: *poegemad* (Hiiohi 21, ₁₀).

Teisend *poege-* on lääneline joon, vrd. Krj, Vig, Kul, Juu *poegema*, Khn *poegōma*, Mih *poegima*, Jür, Koe, Sim *puegima*.

35. *kägi* 'kägu'.

A. Tr.: Stahl Guckganck *fegfo* (Anf. 67); Göseke *feggi* (Man. 268, 409) ~ *fegfo* (Man. 222); Hornung *Ääggo* (Gr. 49); Helle *Ääggi* (KA, 103).

B. P. 1739: *Ääggi* (3. Moos. 11, ₁₆).

Teisend *kägi* on teatavasti läänemurretele iseloomulik joon (näit. Jaa, VII, Khn, PärRid, PJg, Vig, Mär, Ris, HJn, Nis, Kei, Hag, JürNab, JuuKai). Mujal esineb *kägu*, *käägu* või kogunisti teine sõna (*kukulind*).

36. *astma*, *käsknud*.

A. Tr.: Lelow *şundma*, Wanr.-Köll *aştnut* (1, ₃), *şundnüt* (7, ₁₀), *şundhan* (2, ₂₀) jne.; Müller *fişdnuth* (214, ₁₃), *vşdma* (132, ₈), *otşnuth* (224, ₈), *Şpmeşe* (122, ₈) jne.; Stahl *aştnut* (LSp., 56), *uşdma* (Anf. 65), *şpşin*, *şpma* (Anf. 85) jne.; Vigäus *Şşma* (VKVM, 80, ₃₄), *şundnut* (ib. 80, ₆), kuid ka *şundnut* (ib. 80, ₁₀, ₁₈); Göseke *aştna* (Man. 170), *fatşma* (Man. 196), *iştna* (Man. 379) jne.; Hornung *pruufma* (LÖ, 10), *uştna* (LÖ, 81), *Şifminne* (LÖ, 4); UTest. *aştfid* (Joh. 6, ₁₇), *räägfid* (Ap. T. 11, ₁₀), kuid *rägima* (Ap. T. 11, ₁₅); Helle *fatşma* (KA, 109), *fäştna* (KA, 104), *uştna* (KA, 198), *iştna* ~ *iştuma* (KA, 101), *räştna* (KA, 165).

B. P. 1739: a) fäifnuud (Jes. 48, 5; Esra 4, 3), fäifjin (Sak. 1, 6), ištjid (Luuka 7, 49), ištma (Luuka 7, 15), fatsu (1. Aja 19, 3; Luuka 7, 16), uštnuud (Joh. 20, 29), poegma (Hiiobi 39, 1), poegmisse aega (Hiiobi 39, 2), futšma (Sak. 3, 10); — b) räifjin (Hes. 24, 18), räifma (Luuka 7, 15).

Piiblitõlge järgib siin traditsiooni, mis tol ajal näib põhjenevat põhjaceuti murrete enamiku pruugil. Sisekaolisi keelendeid kuulduv Harjumaalgi kohati, eraldatu-mais kolkais (KeiOhtu, JürNabala, JuuKuimetsa, Rap-Kabala), vanemal põlvel ka praegu.

37. keelma, pöörnuud.

A. Tr.: Müller errafeelma (180, 16) jne.; Stahl pöhrnut (Anf. 77) jne.; Göseke errafeelma (Man. 424) jne.; Hor-nung pöörma (LÖ, 81); Helle neelma (KA, 144); pöörma (KA, 160) jne.

B. P. 1739: neeljid (Jes. 49, 19), piirvad (Hiiobi 16, 13), ärrafeelnud (Hag. 1, 10), piirjid (Koht. 20, 5), ümber pöörma (Jes. 10, 22) jne.

Keelma-tüüpi verbide siirdumine Kirde-Läänemaal, Harjumaal ja kaugemal idas kontrakta-verbide tüüpi (keelama) on toimunud nähtavasti alles XIX s. jooksul.

38. lõpma, peäšma.

A. Tr.: Müller erralopma (53, 12) jne.; Stahl lõpma (Anf. 108); õitnut (Anf. 44); Göseke lõpma (Man. 381); errapehšma (Man. 174), kuid õitšma (Man. 143); Helle lõpma (KA, 133), õitšma (KA, 148), peäšma (KA, 155).

B. P. 1739: ärralõpma (1. Kun. 9, 5), õitõma (Jes. 17, 11), ärrapeäsnud (2. Saam. 1, 3).

Ka lõpma-verbide siirdumine Läänemaal, Harjus, Järvas, Põhja-Pärnumaal jm. *julgema*-tüüpi on toimunud hiljemini, XVIII s. lõpul ja eriti XIX s-l.

39. kolne, viltсед.

A. Tr.: Göseke fõldne (Man. 200, 218), kuid ka fõllojet (Man. 209), wiffane (Man. 475); Helle fõldjed (KA, 395), kuid wiffane (KA, 209).

B. P. 1739: fõldjed (3. Moos. 13, 30), p. pl. fõldjid (3. Moos. 13, 32), wifne (3. Moos. 13, 52), gen. wiffte (3. Moos. 13, 59).

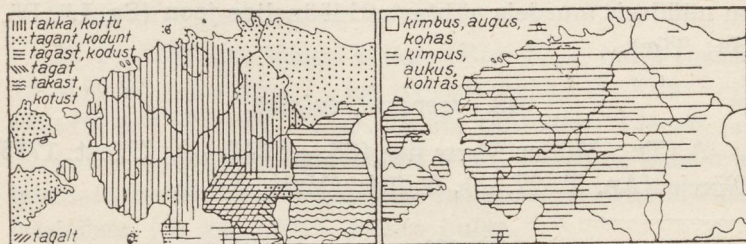
Praegu lääneline *kol(d)ne, vilne, viltсед* (idas *kolane, villane*) on XVIII s-l olnud palju laialdasema levikuga, nagu selle esinduse jäänused kohati ida pool (Amb, JJn, Kad) tõendavad.

40. takka 'tagant'.

A. Tr.: Talupoja vanne enne a. 1639 tagga (VKVM, 129, nr. 51, 13); Hornung taggant (Gr. 106); UTest. fiufajin ... taffa (Ap. T. 26, 11, 26, 14); Helle taffa (KA, 80, 185, 406) ~ taggant (KA, 184).

B. P. 1739: taffa (2. Moos. 14, 1; 5. Moos. 1, 44; 1. Kun. 10, 19; Laul 140, 12; Ap. T. 9, 5, 17, 8 jne.).

Ablatiivid *kottu, takka* on praegu läänemandrilised (ka Muhus), kuna idas ja saartel esineb *kodunt, tagant (-nd)* ja lõunas *kodust, tagast, kotust, takast* jm. Nende esinduste levik oli vist XVIII algul oluliselt sama, mis nüüd.

41. *kimpus, riidus* jne.

A. Tr.: Kuningl. käsk a. 1697: paifas (VKVM 266, 7); UTest. 1715: ſelgas (Joh. ilm. 2, 13), fääl ſaifas (Joh. 6, 10), ſidaſ 'aias' (Joh. 18, 26) ~ ſäffuſ (Ap. T. 22, 3; Matt. 22, 36), ſauaſ (Joh. 11, 17), ſaigaſ (Joh. 11, 30); Helle aedaſ (KA, 397), riifiſ (KA, 408).

B. P. 1739: tõldaſ (2. Kun. 23, 30), fohtaſ (2. Moos. 34, 3), riidus (1. Moos. 26, 20), kimpuſ (Laul 73, 4), käſtuſ (Ap. T. 22, 3) jne.

Tugevaastmelisest sg. inessiivist kõige vanemas kirjakeeles on raske õiget käsitust saada, sest XVI ja XVII s-l tarvitati kas tugevat astet vigaselt (ühes 1544. a. ürikuſ Regele maſdaſ⁴; Stahl orguſ (LSp. 272, vrd. seals. ak. ſe uſfo) või tarvitati analüütilist inessiivi (Müller ſorbe ſiddes 65, 26, ſauwa ſiddes 144, 28, Stahl uſfo ſeſ, LSp. 271). Igatahes lääne-eestiline tüüp *kimpus* kirjakeeles, mida seal kohtame kuni XIX s. lõpuni, lähtub Uue Testamendi ja piibli esimestest trükkidest ja Helle grammatikast.

42. *kusa* 'kus'.

A. Tr.: Müller ſel ep olle kuſaſit ratwo (73, 9); Stahl fuſſa wor (Anf. 27), fuſſa ſeiſap ſe firjotut? (HuH I, 25); Göseke Irgends wo / (alicubi) fuſſaſit (Man. 249); Hornung fuſ (wo) rarô fuſſa (Gr. 86); St. Käs. fuſſa (Mark. 13, 14, Luuka IV, 17 jne.); UTest. 1715 fuſſa (Matt. 6, 21); Helle tuſſa allwo, fuſſagi irgendwo, fuſſaſt woher? (KA, 125).

B. P. 1739: Kuſſa (Jes. 42, 11; Matt. 6, 20; Mark. 4, 5; Joh. 12, 26; Ap. T. 20, 8 jne.).

See meil praegu rahvakeeles, ühiskeeles ja kirjakeeleski ainult veel sõnas *kusagil* püsinud *-sa* lõpulise inessiivi juht on nüüdseis murdeis nähtavasti lääneline joon (Sa, Lä, Pä, Ha; Tür).

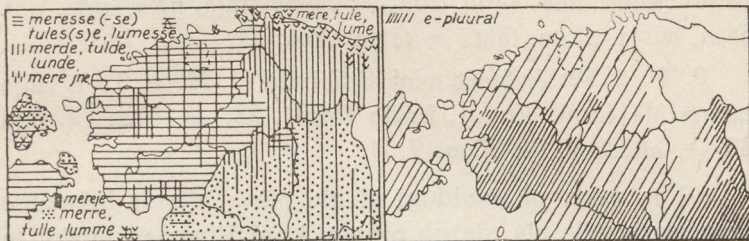
43. *meresse, tulesse*.

A. Tr.: Müller Merre ſiſe (83, 27; 210, 16); UTest. 1715 Märeſe (Ap. T. 27, 30), Tulleſe (Matt. 3, 10).

⁴ Vt. Johansen, LCD, 376.

B. P. 1739: merrest merresse (Laul 72, 8), merresse (Ap. T. 27, 30), tulesse (Matt. 3, 10).

Piibel jätkab siin osalist läänelis-edelalist traditsiooni.

44. e-pluural: jalge, poegest.

A. Tr.: Müller peywe kaes (6, 16); Saar. Käs. a. 1650 (?) nõddre wif (VKVM, 130, 7), leibe fääs (ib. 130, 28); Hornung Jalgega (MKKKR, 189), Jalge (ib. 240); Helle poegest (KA, 15), ämmest ~ ämmadest (KA, 16).

B. P. 1739: ollen omma fergemet ('kärgede mett') ... jõnud (Saal. Ül. L. 5, 1), jalge peäle (1. Aja 28, 2), poegest (1. Aja 28, 5), poegele (2. Moos. 34, 16), ommaft furjeft teggudeft (Sak. 1, 4).

Kuigi XVII s-l kohtame e-pluurali tarvitust kirjakeeles harva, on see kahtlemata lääne- ja keskeesti murretes (s. o. ka Harjus, Järvas ja Viljandimaa põhjaosades) olnud tol ajal väga üldine. Ida pool tekkinud ja sealt läände levineva tüübi *jalgade* eelistamine kirjakeeles on, selle tunnuse ilmekuse tõttu, mõistetav.

45. a-pluural: põllale, kivast.

A. Tr.: a-pluural esineb nähtavasti esmakordselt Hellel: fiwmaft ~ fiwwideft (KA, 15).

B. P. 1739: ma lähhän põllale (Ruti 2, 2), fallist fiwmaft (2. Aja 32, 27), langes ... toa treppaft mahha (2. Kun. 1, 2), neift fiwmaft (1. Kun. 18, 32), tähtäfs 'tähtedeks' (Jes. 8, 18).

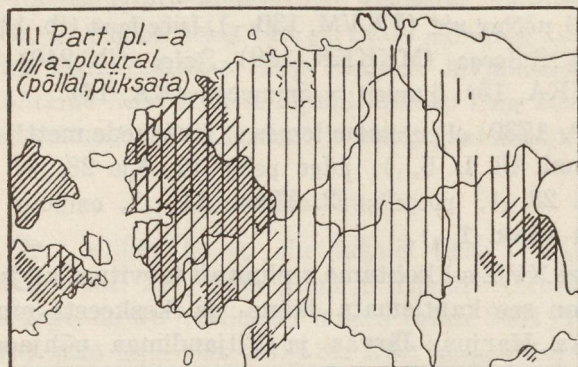
Kuigi a-pluuralit üksiksõnus (näit. *püksata*) esineb ka laiemalt eestis, kuulub see oma esinemise rohkuselt siiski lääneliste (ja kaguliste) joonte hulka.

46. P. pl. *tähta* 'tähti', *seäska*.

A. Tr.: Hornung *Boiffa*, *Märffa* (Gr. 24); Stokh. Käs. *Kausza*, *Linda*, *Rivma*, *Saua* 'keppe'; UTest. 1715 *siiski* palju *Immetähte* (Joh. 20, 30); Helle *kräsa*, *uśa*, *aufa*, *fila*, *hopa*, *püśa*, *piitta*, *tähta* ~ *tähta* (KA, 11, 16-19, 183).

B. P. 1739: *ömblesid wigi-lehta* *foffa* (1. Moos. 3, 7), palju *immetähta* (Joh. 20, 30), *jeäśa* (Matt. 23, 24), *filpa* (2. Aja 32, 5), *afnalufa* (1. Kun. 7, 4).

α-line part. pl. muidugi ei ole päris kitsalt lääneline joon, sest selle ala ulatub praegu kuni Virumaa piirini ja Peipsi kallasteni, kuna vastupidi Hiiu ja suurem osa Saaremaad seda ei tunne.

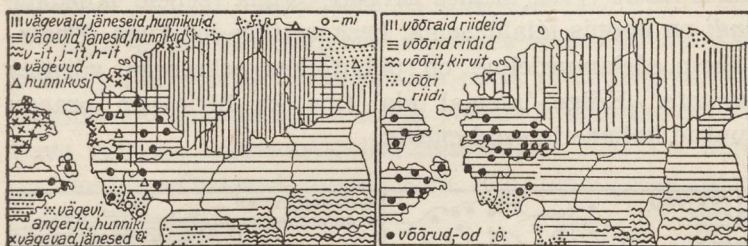

47. *öigid sulasid*, *mõlemist sambust*, kuid *võeraid*, *vägevaid jumalaid*.

A. Tr.: Hornung *Wöraid* ~ *Wörid* ~ *Wöri* (Gr. 54), *Jummalaid* ~ *Jummalid* ~ *Jummalud* ~ *Jummaluid* (Gr. 13); Stokh. Käs. *Wannamid* (Ap. T. 15, 23), *Ridid* (Ap. T. 8, 6; Joh. ilm. 16, 15), *Lambid* (Joh. ilm. 18, 13), *Sobbofid* (Joh. ilm. 18, 13), *We hallifaid* (Joh. ilm. 14, 7), *Sobbaraid* (Joh. ilm. 14, 18); UTest. 1715 *Ridid* (Joh. ilm. 16, 15), *Lambid* ja *Sobbofid* (Joh. ilm. 18, 13); Helle *Jummalaid* ~ *Jummalid*, *ridid*, *öigid*, *weiffid*, kuid *pimmedaid*, *wäetinaid*, *lambo* ~ *lambaid* (KA, 12, 14, 15, 18).

B. P. 1739: a) ello-asfemid (Laul 74, 20), wöttis tör= waffid (Koht. 15, 4), püddolojuffid ja weiffid (4. Moos. 11, 22), fannumid (2 Saam. 1, 20), fullasid (Joh. 7, 32), pattufid (Joh. 9, 3), ridid anda (Koht. 14, 12), ridisje (2. Saam. 1, 11), ridid ... andid (1. Mak. 11, 24), firwid (1. Kun. 6, 7), öigid (Luuka 5, 32), hull haigid (Joh. 5, 3), mollemist sambušt (Koht. 16, 3); — b) woöraid (Jer. 2, 25), jummalaid (2. Moos. 34, 17), ramatuid (1. Mak. 11, 29), wäggewaid (1. Kun. 1, 10, Ap. T. 19, 11).

Vööraid riideid tüübi eeskujul hiljemini kujunenud tüüp *vägevaid jummalaid* oli XVIII s. algul nähtavasti alles oma leviku algastmes, pesaga vististi Järvas ja Ida-Harjus.

48. *meite, teitest ~ meie, teist.*

A. Tr.: Lelow *Ųsamede ~ meŲtte ~ meŲe*; Wanr.-Köll g. *meddy (2, 4 jne.) ~ medy (7, 7-8)*; Müller g. *meŲe (187, 2 jm.) ~ meddy (181, 1; 145, 28 jm.) ~ meite (200, 20), meife (187, 1)*, Stahl g. *Meide ~ meite (Anf. 7)*, *meite ~ meddi ~ teije (LSp. 324)*; Saar. Käs. 1650 g. *meite (VKVM, 133, 34)*; Göseke g. *meite ~ meide ~ mejede (Man. 34)*; Hornung g. *Meie, el. MeieŲt ~ MeieŲt (Gr. 62)*; UTest. 1715 *teie jure (Joh. 16, 7), teie jäas (Matt. 6, 27), teife (Joh. 16, 12)*; Helle *meieŲt ~ meiteŲt, teieŲt ~ teiteŲt (KA, 80)*.

B. P. 1739: a) *teiteŲt (5. Moos. 28, 62; Ap. T. 24, 21), meiteŲt (Laul 77, 8)*; — b) *teie jure (Joh. 16, 7), teie ŲaŲt (Matt. 6, 27), teie pärraŲt (5. Moos. 28, 63), teife (3. Moos. 16, 29; 5. Moos. 1, 33)*; *teiega (5. Moos. 1, 30)*.

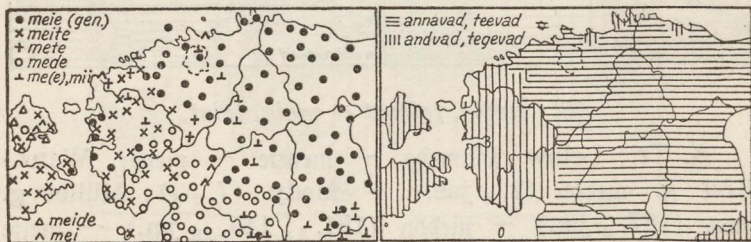
Piiblitölge siin osalt jätkab senist läänelist traditsiooni, osalt aga asub tarvitama kirjakeeles uudsemaid idalisi keelendeid.

49. G. pl. *ende* ~ *en(n)este* ~ *ennaste*.

A. Tr.: Stahl sing., pl. *hendeffel* ~ *henneffel* (Anf. 7); Göseke sg., pl. *hendeffel* ~ *henneffel* (Man. 34); Hornung nemmad es wotta mitte ölli ennefega (MKKKR, 29); UTest. 1715 nemmad ei wötnud ... ennefega (Matt. 25, 3); Helle enneäste ~ ennaäste ~ ende (KA, 26).

B. P. 1739: pl. *ende* ... ollade peäle (1. Moos. 9, 23), nende ende ülle (Joh. ilm. 9, 11), enneätega (Matt. 25, 3), enneäste (1. Saam. 6, 21), ennaäste (1. Moos. 26, 27; 5. Moos. 1, 22; Jer. 30, 8), ennaätele (Jes. 7, 6).

Praegustes murretes esineb *ende* ainult läänes ja sealgi haruldaset (vist üksnes LNg-s), kuna sellele lähedane *endi* on hoopis laialdasema, keskeestilise levikuga. Enamvähem edelamurdeline on piiblitõlkes eelmisega võistlev *ennaste*. Kõige laiemal alal (ms. ka Jüris) on praegu tuntud kolmas teisend *eneste*.

50. *tegevad* ~ *teevad*, *tahtvad* ~ *tahavad*.

A. Tr.: Müller negfewat (31, 5 jm.), tegfewat (159, 13), piddawat (159, 23), tachtwat (310, 1), fartwat (318, 18) jne.; Turu Käs. piddawat (VKVM, 21, 21), tahtwat (ib., 21, 2); Stahl tegfewat (LSp. 582), piddawat (LSp. 351) ~ peawat (LSp. 348, 352 jm.), negfewat (LSp. 352) ~ nehwat (LSp. 403), tachtwat (LSp. 566), riehtwat (LSp. 401), uŕfewat (LSp. 403), tehdwat (LSp. 422) jne.; Vigäus teggewat (VKVM, 71, 33), peawat (ib. 71, 1-2), tundwat, wotwat (ib. 72, 26-27); Saar. Käs. peawat, uŕfewat (VKVM, 134, 28-29); UTest. 1715 teggewad (Joh. ilm. 9, 19; Rooma 1, 32) ~

temad (Ap. T. 17, 7; Rooma 1, 32), tahtvad (Joh. ilm. 11, 6),
 uftvad (Joh. 20, 29), seisvad (Joh. ilm. 11, 4); Helle seuwad ~
 jidduwad (KA, 47), temad ~ teggewad (KA, 54), fiitvad ~
 fidamad, usjuwad ~ uftvad, tahtvad ~ tahhavad, lähhäivad
 (KA, 50—54).

B. P. 1739: teggewad (1. Moos. 8, 17; Rooma 1, 36),
 tagguwad (Jes. 2, 4), piddamad (Jes. 56, 4; Mark 7, 3; Rooma
 1, 18), fudduwad (Jes. 19, 9), jidduwad (Ap. T. 21, 11) ~
 temad (1. Aja 27, 5; Tan. 11, 32), ühtveevad (2. Moos.
 39, 4); seisvad (Jes. 48, 13), töstvad (Jes. 49, 25), uftvad
 (Joh. 20, 29), hoidvad (2. Moos. 34, 15), andvad (Ap. T.
 21, 11), heitvad (2. Moos. 1, 10) jne. ~ harvem tahhavad
 (1. Moos. 24, 49), tappavad (1. Moos. 12, 12).

XVII ja XVIII s. alguse tekstides kajastub ilmekalt
 prees. pl. 3. pöörde esinduses ida poolt pealetungiva ana-
 loogilise nõrgaastmelise teisendi võitlus läände tagasitõm-
 buva vanema tugevaastmelise teisendiga. XVIII s. algul
 on Harjus nähtavasti tugev aste siin olnud veel päris
 üldine.

51. Preteerit. ja kondits. pl. 3. p. -id.

A. Tr.: Mülleril, Stahlil, Turu Käs-s, Saar. Käs-s,
 Gösekel ainult =id (=it, itf); Vigäusel üldiselt =it, kuid
 siiski moigemad (vist 2 korral, VKVM 75, 32; 77, 18); Hor-
 nungil juba =id ~ =ivad, Stokh. Käs-s haril. =id, harvem
 =ivad; UTest. 1715 haril. =id, väga harva =ivad: jaatjid ...
 jäid (Ap. T. 17, 14), jaid ... piddid ... läffid (Ap. T. 17, 15)
 jne., tullivad (Mark. 12, 18), jaiwad (Matt. 1, 18); Hellel
 haril. =id, harva =ivad: walmistafid (KA, 43), walmistafid
 (KA, 44), jiddufid (KA, 47), leidfid (KA, 49), uftfid (KA,
 51), ollid ~ ollivad (KA, 41).

B. P. 1739: teggid, laffjid, ärrajaid (1. Saam. 6, 6), wih-
 fafid, ... läffid ... ja fulutafid (1. Mak. 11, 21), nemmad toufid
 (Jes. 37, 36).

Piiblitõlke keel asub siin veel otsustavalt läänelise
 -id esinduse järjel, kuigi kaasaegsesse kirjakeelde oli juba

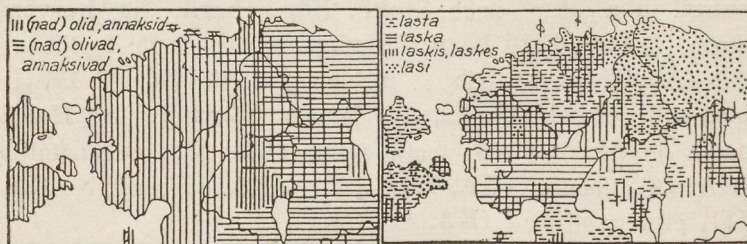
idast levinev analoogiline *-ivad* sisse tungimas. Viimast teisendit ei näi tol ajal Harjumaa kirdepoolnegi osa veel tundvat.

52. Inf. *laska* ~ *lasta*, pret. *laskis*.

A. Tr.: Wanr.-Köll inf. *lasfe* (10, 4); Müller inf. haril. *lasfe* (102, 11; 103, 16 jne.) ~ harva, vist üks kord, *lasfa* (22, 27), *lasfis* (49, 33, 101, 2 jne.) ~ harva *lasf* (334, 5); Stahl *lasfis* ~ *lasf* (LSp. 378); Saar Käs. *lasfis* (VKVM, 130, 33); Hornung tahtis *lasfa* (MKKKR, 269), *lasfis* peffa (ib.): St. Käs. *lasfa* (Joh. 19, 12); UTest. 1715 lahti *lasfa* (Joh. 19, 10, 12), *lasfa* (Matt. 20, 22), *lasfis* (Mark. 15, 16; Ap. T. 12, 19); Helle *lasfa* ~ *lasfa* (KA, 34).

B. P. 1739: *lasfa* (Laul 11, 2, 77, 3) ~ *lasfa* (Hiiobi 6, 27; Joh. 19, 10, 12), *lasfis* (1. Saam. 21, 14; Mark. 15, 6).

da-infinitiivi tarvituses piiblitõlke keel kõigub vanema keskeetilise (ja hiiu-saaremaalise) *lasta* (millel kirja-keeles on teatud traditsioon Hornungist peale) ja vist uuema läänemandrilise (ja muhu-idasaaremaalise) *laska* (mida kirjakeel siiski tunneb juba Mülleriga alates) vahel. Pret. sg. 3. p. esineb tõlkes vastavalt põhjäästi lääne- ja keskmurrete enamiku pruugile (XVII s-l ja XVIII s. algul vist vahekorrad: läänes *lassi(n)*, *lassid*: *laskis*, idas aga *lasin*, *lasid*: *lask*) ja kirjakeele üldisemale traditsioonile (erandiks osaliselt Müller ja Stahl).

53. *seletakse*, *seletud*.

A. Tr.: Müller fulututõ (89, 31), valmitutõ (311, 27), firiututõ (312, 6) jne.; Stahl firjotutõ (LSp. 32), towotutõ (LSp. 34), ahaštutõ (LSp. 550) jne.; Vigäus nimmitutõ

(VKVM, 71, ₂₆); Saar. Käs. nimmetut (VKVM, 131, ₂₈), firjotut (VKVM, 134, ₃₅); Hamerinus finnitut (VKVM, 135, ₂₁), finnitage (ib. 136, ₆); Göseke firjotage (Man. 41), nimmitage (Man. 64), Armaštut ~ armaštutatut (Man. 76); Hornung walmistebud ~ walmistud (Gr. 60), fuštutadafse ~ fuštutafse (Gr. 82); St. Käs. allandud... üllendebud (Luuka 14, ₁₁), firjotud (ib. 2, ₂₃); UTest. 1715 ehhitud (Matt. 6, ₂₉); allandatud... üllendatud (Luuka 14, ₁₁), firjotud (ib. 2, ₂₃); Helle walmistafse (KA, 44), walmistud (KA, 45).

B. P. 1739: a) auuštafse (2. Moos. 14, ₁₈), jellatafse (2. Moos. 6), rapputafse (Jes. 17, ₆), korristafse (1. Moos. 49, ₂₉), üllendafse (Luuka 14, ₁₁), ärrafautafse (2. Moos. 8, ₅); — auuštud (Jes. 49, ₅), finnitud (Laul 140, ₁₂, Koht. 7, ₁₁), ärrahämwitud (Jes. 49, ₈), üllsärratud (1. Kor. 15, ₁₃), firjotud (1. Kor. 15, ₄₅), wadertud (Hag. 1, ₄), färristud (2. Saam. 1, ₂), armaštud (ib. 1, ₂₃), öništud (1. Moos. 26, ₂₉) jne.; b) harva auuštatafse (2. Moos. 14, ₁₈), allandatud (1. Aja 20, ₄), piffendatud (2. Moos. 2, ₂₈).

Kirjakeele traditsiooni järgedes tarvitab piiblitõlge vanemat, konsonantliitumuslikku, lääne- ja keskeestilist tüüpi *seletakse, seletud*, mille kõrvale hakkab aga ilmuma ka idaeestilist (ka lõunaeestilist), vististi uuemat, vokaalliitumuslikku tüüpi *seletatakse, seletatud*.

54. nägin olevad.

A. Tr.: Müller negtšijit... še Sinai Megge šuišwa (11, ₂₅); Stahl nehp še Šunti tulšewa (LSp. 447); Kindralkub. B. Horni käsk. a. 1665 Raišet... šalgšawat hendas hend olšewa

(VKVM, 152, ₂₆); Hornung Minna motlin tedda fiin ollewa (Gr. 72), on üfs Sääl kuulnud kiffendawa (VKVM, 221, ₁₉); Kuningl. käsk a. 1697 siis olleme meie arwand hea ollewa (ib. 266, ₂₂); Stokh. Käs. näggi teis Turro pääl tühja seiswa (Matt. 20, ₃); UTest. 1715 Agga minna ollen arwanud tarwis ollewa (Vil. 2, ₂₅), teie ollite kuulnud / tedda haige ollewa (ib. 2, ₂₆), leidfid jedda Raha ollewa ... (Ap. T. 19, ₁₉).

B. P. 1739: Ma näggin feif Iisraeli laiale pillatud ollewad (2. Aja 18, ₁₆), Agga ma ollen arwanud tarwis ollewad (Vil. 2, ₂₅), kuulfin ... räfiwad (Ap. T. 26, ₁₄).

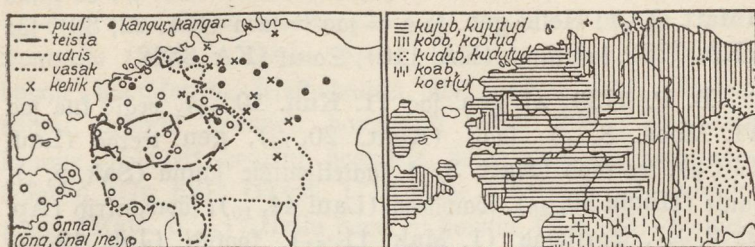
Enne piiblitölke ilmumist tarvitatakse kirjakeeles lauselühenduslikus partitsipiaalkonstruksioonis partitiipi akusatiivis (*nägin oleva*), mida praegugi veel esineb kohati idas ja lõunas, ja mille levik tol ajal oli seal üldisem. Piiblitölge toob selle asemele lääne-eestilise partitiivse partitiibi (*nägin olevad*).

55. Lääne-eestilisi sõnu: *puul, teista, udris, vasak, õnnal*.

Piibli 1739. a. tõlge tarvitab kas kirjakeeles esmakordselt (kui Helle sõnaraamatut mitte arvestada) või väheselt (peam. ainult Göseke' sõnaraamatus) esinevaid läänelisi, s. o. lääne- ja pärnumaalisi ja lääneharjumaalisi sõnu: 1) *puul* 'õhv': Rui teie ei ollefs mo pulaga fiinud (Koht. 14, ₁₈), üfs mees jaab ellus hoidnud ühhe pula ja faks lammasst (Jes. 7, ₂₁), kuid juba Stahlil junge Kuh / Buhl (Anf. 81) ja Gösekel Junge Kuh / (juvenca) puhl / õhha (Man. 268). Sõna leviku kohta vt. ka allakirjutanu LV I 52 jj. 2) *teista* 'hiljuti, mõne aja eest': Wata, je mees on ennast mulle nähha annud, feš teista mo jure tulli (Koht. 13, ₁₀). Vt. Helle, KA, 187, 396, 400. 3) *udris* 'kärmas, nobe': Reif omma tegude jees olle udris, siis ei juhtu sulle ei ühtegi wiggadust (Siir. 31, ₂₆). Vt. Helle, KA, 194: udres, nudres 'flinck, hurtig'. 4) *vasak*: Ja Iisrael pistis ... omma wasjafu kät Manasje pea peäle (1. Moos. 48, ₁₄). Sõna esineb juba Stahlil (wasjaf, Anf. 87) ja Gösekel (Wassaf, Man. 281). 5) *õnnal* 'põlveõnsus', *õndla*-sooned 'kannasooned': ... omma mele pärraft

on nēmad hāрге vōndla-šoned fattirainumid (1. Moos. 49, 6). Vrd. Göseke, Man. 260: knie kähle / (biege) Schiebe / põlve murcf (vōndel) film.

Läänelise nenda kohta vt. § 60.

III. Idalised jooned.

56. savad, tõves.

A. Tr.: Müller tobbe (igalp.); Stahl piddalitõbbejt (LSp. 176); Göseke šabba Tücf (Man. 372); Hornung gen. Ratwa, Šawwa, Ratwa (Gr. 49—50), Tõwweš (LÖ, 22); UTest. Šabbad (Joh. ilm. 9, 19), Tõbbejt (Mark. 1, 34), Tõwmed (Ap. T. 19, 12); Helle gen. šawwa, all. šawwale (KA, 13), gen. tõwwe (KA, 80).

B. P. 1739: šawwad (Joh. ilm. 9, 19), panii šabba šawwa wašto (Koht. 15, 4), nawwale (Saal. Őp. 3, 8), piddalitõwwe näggo (3. Moos. 13, 43), tõwmed (Ap. T. 19, 12), kuid tõbbeš (Mark. 1, 34).

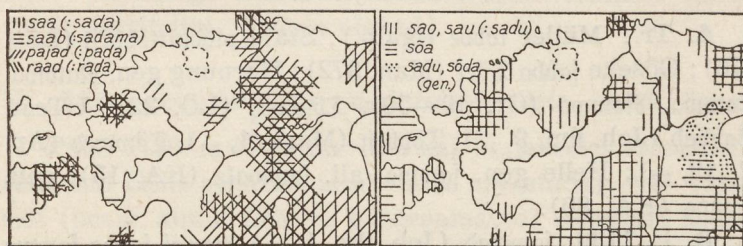
Praegustes murretes on neil sõnadel vanem $\beta > v$ esindus idapoolne (alates Jüri ja Jõelähtmega), kuid 200 a. eest võis selle levik olla laialdasem ja läänepoolsem, kuigi läänepoolseis murretes siin esines tugeva astme üldistust juba XVII s-l.

57. $\delta > (j >) \theta$ madalate tagavokaalide vahel: saa 'saja', teeraad, saud 'sajud', sõad, kootud.

A. Tr.: Müller šaddab (256, 24), Mauth (191, 29), Šao (256, 24), Šaoft (215, 26); Stahl Šaddušt (LSp. 652), erra faun (LSp. 446), šoa 'koja' (LSp. 37), šõddušt (Anf. 81), Göseke Šaab ~ šajab (Man. 183, 359), šoa 'koja' (Man. 10),

lat. *foo* 'koju' (Man. 469), *fuddoma* / *fooma* (Man. 460); Hornung gen. *Ṗaa* (Gr. 49), gen. *Ṣaa* (Gr. 48), gen. *Ṗoa* ~ *Ṗoja* (Gr. 49), lat. *foo* ~ *fojo* (Gr. 48), gen. *ṣōa* (Gr. 49), *Ṗao* (LÖ, 49); UTest. *Ṗuale* (Luuk. 10, 5) ~ *Ṗoija* (Matt. 3, 5), *Ṗoijo* (Mark. 8, 3), *Ṣōjad* (Mark. 8, 9), *Ṣe=rajad* (Matt. 3, 3); Helle gen. *ṣa=a* ~ *ṣaa* ~ *ṣaea* (KA, 22, 80), *ṣōa* (KA, 178), *ṣa=utama* (KA, 110), *Ṣa=ul* (KA, 352).

B. P. 1739: a) gen. *ṣaa* (1. Kun. 10, 29), *Ṗeäle* *ṣue* *ṣaa* (1. Moos. 8, 13), *ṣaaṣt* (Koht. 20, 10), gen. *teeraa* (Laul 140, 6), *tee raad* (Matt. 3, 3), *ṣaatellemissṣe* *ṣanna* (Sak. 5, 3), *ṣaaṣt* (Hiioji 30, 29), *ṣōamäega* (Laul 44, 10), *ṣōwanfrid* (Ap. T. 2, 22), *ṣōariistad* (1. Mak. 11, 51), *ṣootud* (Joh. 19, 23; Siir. 45, 17) ~ *ṣoutud* (2. Moos. 28, 6), *ṣoud* *ṣanga* *ṣiṣṣe* (Koht. 16, 13); — b) *ṣajandamal* ... *aastal* (1. Mak. 11, 19), *ṣoiaṣ* (Koht. 16, 21), *ṣoiale* (Luuk. 10, 5), *ṣoio* (Mark. 8, 3).

Madalate tagavokaalide vahelise δ kaoga keelendite valitsev asend XVII s. ja XVIII s. alguse kirjakeeles ei saa muidugi tõenduseks olla selle kao esinduse levikule kõigis või peaaegu kõigis põhjaeesti mandri murretes, on ju läänes kohatine $\delta > \theta$ uuem $\delta > j$ esindusest (kui $\delta > j > \theta$, vrd. LNg, Muh-Pöi-Jaa, Var, Khn *kaagas* 'kajakas', *ooma* 'ujuma' jne.), sest läänele näikse põhiomasem olevat nimelt $\delta > j$, vrd. vanapärasema Vig järjekindlat esindust (*kajob*, *lajon*, *majod*, *mujane*, *ujuga*, *najod*, *kujutud*, *ojar* 'udar', *saeab*, *paead*, *ojad*, *sōjas*, *raead*, *saea*), idale aga $\delta > (? j >) \theta$ (vrd. ka järjekindlust JMd, Koe, VMr, Lüg, Jõh ja Vai khk-des). Võimalik on siiski, et idaline $\delta > \theta$ esindus ulatus praegusest pisut kaugemale läände, koguni ehk Jürisse. Läänelise $\delta > j$ esinduse levi-

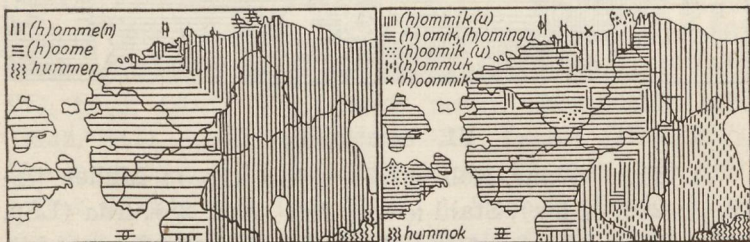
mine läänest ida poole ja XIX s. kirjakeeles on muidugi seletatav sellega, et *j*-lised nõrga astme vormid on tugeva astme vormidele ligemad ja ka ilmekamad.

58. *homme hom(m)iku.*

A. Tr.: Müller *homfex* (21, 26), *hōme* (216, 33), gen. *hōmmifo* (26, 32); Stahl *hōme*, *hōhmīd*, *hōhmīdūl*, tunna *hōhme*, *hōmīdotecht*, *fēsšhōhmīdō jōhma* (Anf. 92); Göseke *hōhme*, *hōhmīd*, *hōomfēlt*, *hōomīdūft* (Man. 299); Hornung *hōmme*, *hōomfēlt*, *hōmeni*, *hōomfēs*, *hōme öhto*, eile *hōmifo* ~ *hōmīfūl* (Gr. 89); UTest. 1715 *hōme* (Matt. 6, 30), *hōmīst-päwa* (Matt. 6, 34); Helle *hōme* ~ *hōmme* (KA, 95), *hōmīdō* (KA, 95).

B. P. 1739: *hōmīfōni* (4. Moos. 9, 15), *hōmīfo* 'hōmmīkūl' (4. Moos. 9, 21), *hōmē* (Koht. 20, 28).

Homme on kirdeharjuline ja üldse idaeestiline joon, vastandina siis Stahli, Göseke ja Uue Testamendi läänelisele pruugile. Kas esineb piiblitõlkes lääneline *homik* või idaline (ka kirdeharjuline) *hommik*, pole toleaegse ortograafia põhjal võimalik otsustada.

59. *veike.*

A. Tr.: Mülleril, Stahlil puudub (esineb *β*issofene); Göseke *weife* (Man. 258); Hornung *weife* (Gr. 17); UTest. 1715 *weifille* ja *surille* (Ap. T. 26, 22); Helle *weife* ~ *weifine* (KA, 207).

B. P. 1739: *weifēse* (Ap. T. 27, 16), *weifistele* (Ap. T. 26, 22).

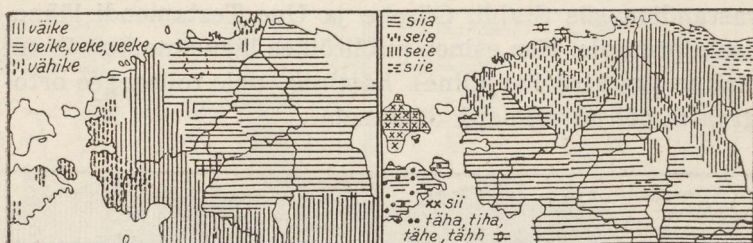
Piiblitõlge jätkab siin kirjakeele idaharjulist ja üldse idaeestilist traditsiooni.

60. *ninda* > *nenda*.

A. Tr.: Lelow *nynnda*; Wanr.-Köll *nynnda* (2, 13 jm.); Müller *ninda* (3, 2; 13, 12 jm.); Turu K. *ninda* (VKVM 22, 9 jm.); Stahl *ninda* (HuH, II, 12; LSp. 457); Vigäus *ninda* (VKVM, 90, 6); Saar. Käs. *ninda* (VKVM, 131, 2); Göseke *ninda* (Man. 158), Hornung *ninda* (MKKKR, 30); Plakat a. 1697 *nenda* (VKVM, 268, 5); Stokh. Käs. *ninda* (Matt. 20, 14); UTest. 1715 *ninda* (2. Joh. 1, 6; 1. Kor. 3, 15 jne.); Helle *nenda* ~ *ninda* (KA, 80, 145).

B. P. 1739: a) *nenda* (Hes. 24, 9; Neh. 8, 17; 2. Moos. 34, 1; 5. Moos. 34, 8 jne.); — b) *ninda* (Juud. 6, 3, 8, 16, 8, 27 jne.).

Piiblitölge siin kõheleb traditsioonilisema (enam kirdelise? vt. kaartid § 73) *ninda* ja kirjakeeles uudsema, läänelise *nenda* (<*ninda*?) vahel.

61. *seie* 'siia'.

A. Tr.: Wanr.-Köll [v[e] ~ feve (2, 7); Müller feve (9, 11; 224, 34 jm.), Stahl teña / feije (Anf. 28), teña (LSp. 447); Saar. Käs. feij (VKVM, 130, 1); Göseke Tenna / feije (Man. 42); Hornung [tänna / hieher (Gr. 87)]; UTest. 1715 feie (Ap. T. 17, 6; 19, 37; Matt. 26, 36), Helle feia ~ feie (KA, 175).

B. P. 1739: feie (Koht. 19, 6; 1. Moos. 18, 4; Laul 74, 12; Ap. T. 19, 37 jm.).

Traditsiooniline *seie* on piibli tõlkes ilmne idaline joon.

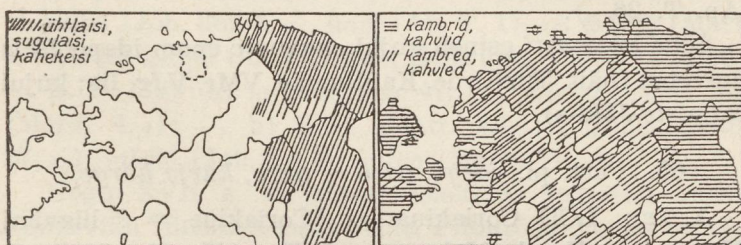
62. Adv. *ühtlase* ~ *ühtlase*.

A. Tr.: Müller *vchtles* (140, 22) ~ *vchtlesjv* (97, 3); Stahl *üchtleije* (LSp. 561); Göseke *üchtles* (Man. 488); Hornung

ühtlaffe ~ ühtlajse (Gr. 100); UTest. 1715 ühtlajse (Rooma 3, 12) ~ ühtlaffe (Mark. 15, 32); Helle ühtlajse (KA, 195).

B. P. 1739: ühtlajse (Est. Ap. 6, 14) ~ ühtlajse (4. Moos. 11, 30; Rooma 3, 12).

Diftongi püsimine siin, lahtises kaasrõhulises silbis on teatavasti idapoolne, õieti virumaaline ja kirdeviljandi- ja põhjatartumaaline joon, vrd. KuuTapurla *ühtläsi*, Jür, JMd *ühtlasi*, kuid VJg, Plt *ühtlajsi*, KJn *ühtläisi*, Kod *üstläisi*. Võimalik on, et selle levik ulatus 200 a. eest Jürini.

63. *kambrid, kahvlid, kuid naabred, kanled.*

A. Tr.: Müller *Kambre* (33, 17), *Postliit* (330, 21), *Mantle* (292, 20), *Offrit* (337, 32); *Stahl lüchtrist* (Anf. 86), *offrist* (Anf. 96), *Piler / pihlrist* (Anf. 97), *plahstrist* (Anf. 97), *felrist* (Anf. 77); *Göseke meistri* (Man. 292), *oppri* (Man. 317), *tuppli puh* (Man. 319), *kambri* (Man. 252); *Hornung Lündri, Loowri, Lähfrid, ka Wanfrid* (Gr. 59); UTest. 1715 *jüngrid* (Ap. T. 21, 4), *Naabrid* (Luuka 1, 58), *Preestride* (Ap. T. 9, 21), *Kamri* (Matt. 6, 6); Helle *naabre* (KA, 143), *kandle* (KA, 107), *rööwli* (KA, 169), *preestrifis* (KA, 73), kuid *naabre* (KA, 143) ja muidugi *kandle* (KA, 107), *Tapper, gen. tapre, aga taprid, taprist* (KA, 18).

B. P. 1739: a) *maggades-kambrijsse* (2. Aja 22, 11), *metseeisid* (Hiiohi 24, 5), *g. ingli* (Luuka 1, 18), *kahwfid* (2. Moos. 37, 16), *mandli wiifi* (2. Moos. 37, 19), *apteefri* (2. Moos. 37, 29), *preestride* (1. Saam., 2, 11), *ohwri* (ib.), *jüngrid* (Ap. T. 21, 4); ka *jõatwanfrid* (Hag. 2, 22); — b) *naabred* (Luuka 11, 58, Joh. 9, 8) ja muidugi *kanle peäl* (Laul 71, 23).

Piiblitõlkes need võõrsõnad esinevad harilikult *i-tüve-*

liselt, mis praegustes murretes vastab idapoolsele (ja äärmisele läänepoolsele) pruugile, kuna mandri lääne- ja keskmurretes need sõnad on e-tüvelised (*kambred* jne.). Et *i*-ala praegu hõlmab ka Jõelähtmet ja HJn idaosa, siis võis see 200 a. eest ulatuda ka pisut kaugemale läände, nimelt Jürisse.

64. *enamiste*.

A. Tr.: Stahl feidennambast (LSp. 538); Göseke feidennambast (Man. 292); Helle ennamiste (KA, 89).

B. P. 1739: feige=ennamiste (Siir. 45, ₃₇), Reigeennamiste (Ap. T. 26, ₃).

Sõna *enamasti* esineb kujul *enamiste* enam idapoolseis murretes (näit. TürKirde, KadIlumäe, VMr, VJg, Iis; kujul *änamiste* JMd-s).

65. Part. pl. *poege, odre ~ ohre, kurje härge*.

A. Tr.: LCD Coriakiuæ = *Coriakiuē = ? liignimi *Korjakiwe Kosel (Johansen, LCD, 445—6); Mülleril, Stahlil ja Gösekel nähtavasti puudub p. pl. *-e*; Hornung Note 'nootasid' (KKR, 94), Poege (LR, 113) jne.; Stokh. Käs. Poege, Kurje, Roere, Lähte jne.; UTest. 1715 furje waimufid (Joh. ilm. 9, ₂₀), Oddre (Joh. ilm. 6, ₆); Helle poege, ämme ~ ämmajid, ſone, foere (KA, 15—18).

B. P. 1739: palju poege (1. Aja 28, ₅), odre (Joh. ilm. 6, ₆) ~ ohre (1. Kun. 5, ₈), furje (Joh. ilm. 2, ₂), härge (Jes. 22, ₁₃).

Lääne-eesti murretes esineb p. pl. *-e* peamiselt sõnadel *mune, nuge, ube, suge, odre* (Saaremaal ja Khn-s ka muudes sõnades), kuna Kirde-Harjus ja Lääne-Virus selle tunnuse tarvitus avardub: Jüris *kurje, muste, pulke, ohre*, Jõe-s *okse, turske, luome* jne., Sim-s *muste sukke, pohle*, VJg-s *jutte, pulme, kohte, mokke* jne.

66. III. *kuhu*.

A. Tr.: Müller fooh mina find lecfita (238, ₂₀); Stahl fo pohle (Anf. 27); Vigäus fo pohle (VKVM, 95, ₁₀); Gösekel vist puudub; Hornung Rukho (Gr. 86); Helle Rukho (KA, 121).

B. P. 1739: *Kuhu* (2. Moos. 34, ₁₂, 5. Moos. 23, ₂₁).

Illat. *kuhu* on praegu põhjajarju-idajärva-viruline joon, kuna lääne ja edela pool sellest alast tarvitatakse ainult latiivi *kus* (*kus sa lähed?*).

67. *ütlid ~ ütlesid, kasvid, lasksid.*

A. Tr.: Müller *nuchtlin* (127, ₂₇), kuid *fajzviſitſh* (123, ₃₀); Stahl pl. *ütlit* (LSp. 397); Göseke *ütlin ~ ütliſin* (Man. 345); Hornung *motſin* (Gr. 72), pl. *mötlid*, kuid ka *ütſejid*; Stokh. Käs. *fulin*, pl. *mötlid*, *lauſid*, *pöggenid*, kuid ka *fuulſid* jne.; UTest. *fulin* (Joh. ilm. 4, ₁), *ütlid* (Joh. 6, ₂₈), pl. *pöſſid* (Joh. ilm. 4, ₅), *fulid* (Ap. T. 17, ₈), *faſvid* (Mark. 4, ₇), kuid *lauſid* (ib. 5, ₉) jne.; Helle *üttel ~ ütles* (KA, 80).

B. P. 1739: a) *ſa ütlid* (Jes. 47, ₁₀), *õhhaſad faſvid ütles* (Mark. 4, ₇); — b) *ütles* (Matt. 12, ₁₁), *andſid* (Matt. 27, ₃₄), *ütſejid* (Joh. 1, ₂₂), *laſſid* (Mark. 11, ₆).

Kogu XVII s. kirjakeele tekstides kajastub uuema s-mineviku rünnak *i*-minevikule. Piiblitõlke keeles on idapoolne *i*-preteeritum jäänud juba päris haruldaseks, eriti Uue Testamendi vastava esindusega võrreldes. Veel praegugi kuulduv Kesk-Harjus (Jüri, Juuru) keelendeid *ma laſkin, nad ütlid*.

68. *lõpetati.*

A. Tr.: Müller *nymeth 'nimetati'* (124, ₂₈); Stahlil ja Gösekel (vt. Man. 41) ei näi kolmesilbilistel tüvedel pass. pret. vormi esinevat; Hornung *fuſtutadi~fuſtutedi* (Gr. 82); UTest. 1715: *fulutati* (Ap. T. 17, ₁₃), *Walguſtadi* (Joh. ilm. 18, ₁), *förmetati* (Joh. ilm. 16, ₉); Helle *walmitati* (KA, 45).

B. P. 1739: *lõppetati* (2. Moos. 39, ₃₂), *fautati* (1. Moos. 7, ₂₃), *nimmetati* (1. Kun. 9, ₁₃), *fulutati* (Siir. 46, ₁), *auuſtati* (Ap. T. 19, ₁₇).

Hornungiga alates võistlevaist läänelisest *lõpetadi* ja idalisest *lõpetati* tüüpidest on piiblitõlge valinud, nähtavasti Helle mõjul, viimase.

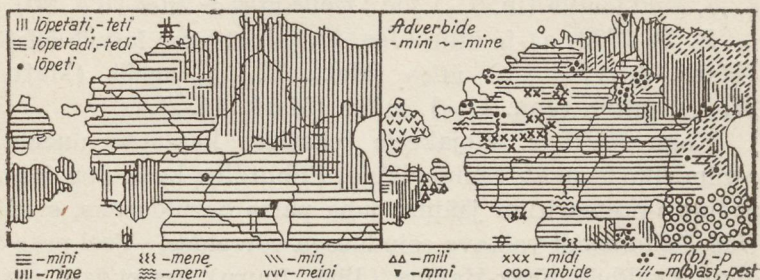
69. *ennemine, paremine.*

A. Tr.: Mülleril ja Stahlil näivad *-mini* adverbid puuduvat; Göseke *Ennemenne* (Man. 165), Hornung *ſeggaminne*

(Gr. 100), feige parreminne (Gr. 102), UTest. 1715 nobbedaminne (Vil. 2, 82), ennaminne (Ap. T. 26, 3); Helle enneminne (KA, 89), parreminne (KA, 155).

B. P. 1739: enneminne (Kor. 5, 8, Hes. 22, 1, Mark. 15, 11), faeminne (Ap. T. 20, 9), parreminne (Ap. T. 23, 15), julgeminne (Ap. T. 24, 11).

Piiblitõlge järgib siin olevat traditsiooni, mis vastab praegusele keskpõhja randade ja kirde-eestilisele (mitte aga kirderandade, vt. kaarti!) pruugile. Kuna *-mine* on kahtlemata uuem kui *-mini*, on vaevalt tõenäoline, et selle levik oleks olnud 200 a. eest suurem.

70. õitses, õitses.

A. Tr.: [Stahl needt kaitzit õhjel omma farja (LSp. 58)]; Hornung Wäljal ollid karjased Ditsis (MKKKR, 9); UTest. 1715 Ring säälsumma Wäljal ollid karjased Ditses / ja hoidsid õse omma karja (Luuka 2, 8); Helle õids die Hütung des Nachts (KA, 148).

B. P. 1739: Sa säälsummus wäljal ollid karjatsed õidses, ja hoidsid õse omma farja (Luuka 2, 8).

See sõna üldse, kõigi oma teisenditega on edela-, lõuna- ja idaeestiline, kujul *õitses*, *õitsis* aga virumaaline (peale randade), kirde-viljandimaaline ja loode-tartumaaline. Harju ja suurem osa Järvast seda sõna praegu ei tunne ja arvatavasti ei tundnud ka XVIII s. algul, sest kogu sõna on, vene tõlkelaenuna (vn. ночное), eesti keelde tulnud suhteliselt hilisemal ajal.

IV. Keskpõhjalised jooned.

71. *katuksed, lojuksed, kuid ka loodused.*

A. Tr.: Müller *Weddig* (219, ₂₆), *Loufjet* (17, ₂₉), *Loufje* (93, ₄), kuid *Thesure* *Christure* (340, ₉), *S. Hannur-*
jelle (87, ₃₃), *jen* *Standa* [*Therje*] *Thesse* [*Chryje*] *Chryse*
(60, ₁₃); *Stahl* *fattus*, *fattusseft*, *fattux* / *fattuseft* (Anf. 46),
jennix, *jennixest* (Anf. 68), *weddireft* (Anf. 124), *Sörmuxet*
(LSp. 635), *fattusse* (LSp. 371), *nögijet* 'nögese'd' (LSp.
707); *Turu K.* *formusjet* (VKVM, 21, ₄); *Vigäus* *Suthuge*
(VKVM, 92, ₁), *Göseke* *Warrex* (Man. 264), *Jennix* (Man.
228), *Sormux* (Man. 339), *fellijet* (Man. 462), *Rattusse* *ka* *töld*
(Man. 235), *Sohmugene* (Man. 369), *linnaxet* (Man. 287),
jiffuxet (Man. 313); *Hornung* *Orrafje* (Gr. 16), *Sörmuxjet*
(LÖ, 126); *Utest.* 1715 *Rattusse* (Luuka 7, ₆), *Rattusjelle*
(Ap. T. 10, ₉); *Helle* *hüdruffjed* (KA, 121), *jänneffe* (KA,
293), *lojuffjed* (KA 133), *warrefje-puud* (KA, 205) jne.

B. P. 1739: a) harilikult *-ks-*: *fattusse* (Luuka 7, ₆; Ap.
T. 10, ₉; Koht. 16, ₂₇ jne.), *formuffjed* (*Hiiobi* 41, ₇), *törwaffjed*
(*Siir.* 48, ₁; Koht. 15, ₅), *wöttis* *törwaffjed* (Koht. 15, ₄),
puddo-lojuffjed (1. Moos. 29, ₃, 30, ₃₁), *umuffjes* (3. Moos.
15, ₃); — b) *harva* *loduffjed* (1. Moos. 30, ₂₉, 37, ₂).

Nagu vanema kirjakeele esindusest ilmneb, on *ks*-noomenid vanemal, *ks*-lisel kujul esinenud XVIII s-l märksa suuremal alal kui praegu, nähtavasti üle kogu Harju- (võib-olla ilma Ristita) ja Järvamaa, kuigi oli juba selle sajandi alguks alanud lääne poolt (kus vist igalpool oli juba *ks* > *ss*) selles tüübis analoogilise *s*-esinduse (*katused*) tung ida poole. Jüri khk. oli aga muidugi tolgi ajal, nagu praegu, *ks*-line, ja selle murde mõjul tarvitaski seda esindust suuremal määral kui varemad autorid A. Th. Helle omas grammatikas ja ka piiblitõlkes.

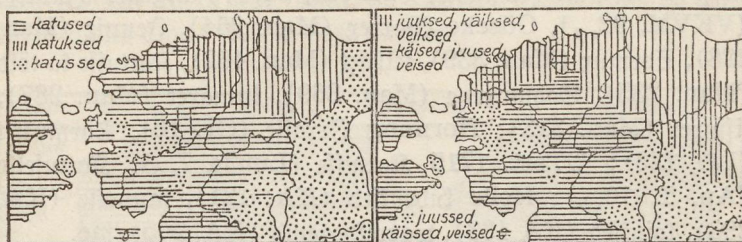
72. *juuksed, käiksed, veiksed.*

A. Tr.: Müller *iurje* (195, ₈), *Surje* (129, ₂₆); *Stahl*
juhgest (Anf. 68), *weigest* (Anf. 124), *Suhrepailat* (LSp. 635),
juhget (HuH IV, 149); *Göseke* *weige* *poiat* (Man. 184),

juhret (Man. 273), Hornung Käir (Gr. 22), Weir (Gr. 23); UTest. 1715 Juuffed (Joh. ilm. 2, ₁₄), Ruum=weiffed (Matt. 22, ₄); Helle juuffed (KA, 102), weiffe (KA, 18), fäiffid (KA, 103).

B. P. 1739: juuffed (Joh. ilm. 1, ₁₄), fäiffitta=fuefe (2. Moos. 28, ₄), p. pl. weiffid (Hiiohi 42, ₁₂; 4. Moos. 11, ₂₂).

XVII ja XVIII s-l praegusest veelgi laialdasemal alal esinev *ks* neis sõnades vastab ka kirjakeele eelnevale traditsioonile.

73. ohr, kehrah.

A. Tr.: Müller Rudij ehf Oddra kaas (89, ₂₁), Stahl odder, oddraft (Anf. 63), fedrama (Anf. 115), Göseke odder (Man. 209), feddrama (Man. 189), Polwe fedder (Man. 473), Hornung Ohher, gen. Ohra ~ Odder (Gr. 58), UTest. 1715 oddraftid (Joh. 6, ₉), fedra (Matt. 6, ₂₈); Helle ohrad ~ odrad, fehra ~ fedra (KA, 80).

B. P. 1739: a) wiis ohraft leiba (Joh. 6, ₉; 6, ₁₃), wiisfab... ohre (Ruti 3, ₂), ei... fehra (Matt. 6, ₂₈); — b) odre (Ruti 3, ₁₅).

Selle juba Hornungil esineva puhtharjulise joone on Jüri murde mõjul Helle toonud kirjakeelde piiblitõlke kaudu võrdlemisi üürikeseks ajaks (veel. a. 1810 P. H. Frey'l, Jesusse Krist. sünd. asjad, lk. 282: ohraft leiba).

74. sana.

A. Tr.: Wanr.-Köll šana (6, ₁); Müller Šana (89, ₃₃ jm.); Stahl Šanna (Anf. 131 jm.); Vigäus šana (VKVM, 81, ₂₀); Göseke Šanna (Man. 475); Hornung Šanna

(Gr. 45); UTest. 1715 Sanna (Luuka 6, 39 jm.); Helle janna (KA, 173), jannumed (KA, 173).

B. P. 1739: janna (4. Moos. 11, 23; Matt. 24, 32), jannad (2. Aja 34, 30), jannumed (Juud. 1, 7).

Vanemas kirjakeeles kava (veel Jannsenil a. 1860 „Seitsmes Sannumetoja“, kõnelemata hilisemastki piiblikeelest) ja visalt püsiv *a* selles sõnas tõendab vanema häälduskuju *sana* (mis nüüd piirdub ainult väheste külade vanema põlve murdega põhjarandadel) levikut veel XVIII s-l põhjaeestis võrdlemisi laial maa-alal.

75. peäsmä, heäl, seüsk, leäge.

A. Tr.: Müller errapeštada (142, 4), Bäschflade 'pääsklate, pääsukeste' (282, 3), gen. Sere ... jisse (49, 19), Šel (126, 10); Stahl peštan (LSp. 45), peštlinne, peštofene (Anf. 111), Šehl (Anf. 118); Göseke peštma (Man. 337), šehš (Man. 300), peštlinne ~ peštofenne (Man. 371); Hornung Pääšta 'päästke' (LÖ, 11); UTest. 1715 Šäse (Matt. 23, 24); Helle peäsmä, peäštma (KA, 156), heäl (KA, 92), šeäšt (KA, 174), leäge (KA, 129), kuid fäänma, färüd (KA, 104), äär (KA, 83), päšofe (KA, 152), wänama (KA, 200).

B. P. 1739: peäšta (Juud. 6, 3), peäštma (Koht. 13, 5), ärrapeäsmud (2. Saam. 1, 3), p. pl. šeäšta (Matt. 23, 24), heäl 'hää, vox' (Hiiohi 38, 49; Juud. 7, 29; Ap. T. 10, 13 jm.); leägeš (4. Moos. 11, 20).

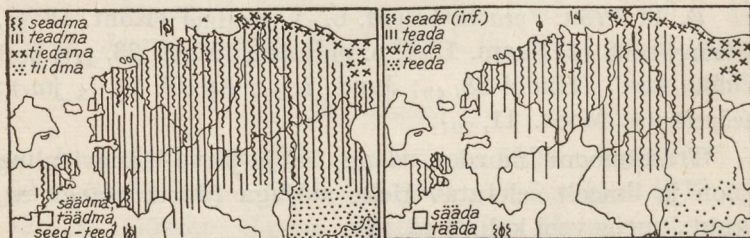
Traditsiooni murdev *eä* on harju-järva-lääneviruseline joon ja ilmselt seletatav Helle mõjuga (Jüris praegu *ea*, kuid Juurus veel kohati *eä, iä*).

76. seädma, teädma.

A. Tr.: Wanr.-Köll [yffe] seetut (9, 8), [yna] teed ~ tedeth (8, 23); Müller [æd]nut (92, 23) ~ [æd]nuth (205, 10) ~ [æd]nut (1, 11), [æd]ma (144, 5) ~ [æd]ma (144, 33), [æd]ame (1, 16) ~ [æd]ame (117, 22); Stahl [æht]ma (Anf. 96), [æht]nut (LSp. 241), [æht]ma (Anf. 131), [æht]a (HuH III, 17), [æht]a (LSp. 306); Vigäus [æht]ma (VKVM, 91, 37); Göseke [æht]ma, [æht]ma (Man. 395), [æht]ma (Man. 473); Hornung [æd]us, [æd]ma (Gr. 8), [æd]nud (LÖ, 130), [æd]ame (LÖ, 78), [æd]ma (LÖ, 3), [æi] [æd]a (VKVM, 223, 9); UTest. [æd]ma, [æd]b, inf. [æd]a (1. Kor. 2, 2, 2, 10-11), [æd]b (Matt. 6, 8); Helle [æd]ma (KA, 174), [æd]ma (KA, 186), [æd]n ~ [æd]n (KA, 80).

B. P. 1739: [æd]nud (Juud. 5, 18), [æd]tud (4. Moos. 9, 7; Hiiobi 26, 10), [æd]us[æ] (2. Aja 34, 30), [æd]a (2. Saam. 1, 6; Neh. 8, 12) ~ [æd]a (1. Moos. 26, 32), [æd] (2. Saam. 1, 5).

Põhjaeesti läänes (aladel, kus *ä* püsinud) esinevad praegu vahekorrad *säädma*, *säädus*, inf. *säädä* (2. silbivälde!): *sään* (< *säädän*), *säen*, *sääan*, *sään*, *teadma*, *tiadma* (anal. diftongiga, vrd. *tean*, *tian* < *tään* < *täädän*), *täädä*, *teada* (2. silbivälde) *tiada* (3. silbivälde; analoogilise diftongiga): *tean*, *tian* (< | *tään* < *täädän*), kesk-põhjaeestis aga, *ä* diftongistumise alal, *seadma*, *siadma*, *seadus*, *seada*, *sean*, *teadma*, *tiadma*, *teada* (2. ja 3. silbivälde), *tean*. Elmisest traditsioonist lahkuminevalt põhjenedki siin piiblikeel, Helle mõjul, viimaste murrete esindusel (Juu kaguosades praegugi *siädma*, *siädä*, *siäd*, *tiadmä*, *tiädä*, *tiäd*).

77. *pääv, päävad, päivi.*

A. Tr.: Lelow *pepewyne*; Wanr.-Köll *pehwe faes* (6, 16), *pehwe* (1, 4); Müller *tenapeim* (196, 28), *peim* (13, 24), *gen. peima* (13, 25), *ppl. peime* (245, 2); Stahl *pehm*, *pehwaft* (Anf. 120), *pehwal* (HuH, II, 39), *part. peima* (HuH, I, 2); Turu K. *päifuän*, *päifwäll* (VKVM, 25, 4, 9); Vigäus *peif* (VKVM, 80, 35), *iggapäifwase* (ib. 87, 5); Göseke *pehw* (Man. 81, 407), *pehwal* (Man. 407), *part. pehwa* (Man. 407); Hornung *Pääw*, *gen. Päwa* (LMNP, 10); UTest. 1715 *tännapääw* (Ap. T. 22, 3), *peawal* (Ap. T. 10, 9), *peiwil* (Joh. ilm. 11, 6); Helle *pääw*, *päwa*, *päivi* (KA, 20).

B. P. 1739: *pääw* (Hes. 24, 2; Neh. 13, 22), *gen. päwa* (Hes. 24, 2), *pääw päwält* (1. Moos. 26, 13), *mitto päwa* (Jood. 4, 13), *kolmil päiwil* (Esra 10, 8), *päiwil* (1. Moos. 26, 15), *iggapä* (Laul 44, 23).

Vahekord *pääv:pääva:päivi* esineb praegu veel ainult HMD, loode-Kei, Jõe, Kuu (ilma neemedeta), (osalt) Kad, Rak ja lääne aladel, kuid XVIII s. algul selle levik oli kahtlemata laialdasem, läänemaaline, harjuline, järvaline ja lääne-virumaaline, kus aladel praegu esineb vahekord *pää:pääva:päivi* (sõna lõppu sattunud *v* kadu on hilisem).

78. *asti : astjad.*

A. Tr.: Stahl *asti* / *astjaft* (Anf. 55); Göseke *asti* / *ast*, *astiat* (Man. 184, 204, 210); Hornung *asti* (LMTLP, 36); Helle *asti*, *gen. astja* (KA, 87).

B. P. 1739: *te asti moeti jälle üles taewa* (Ap. T. 10, 16), *ühhe astja* (ib. 10, 11).

Kujul *asti:astjad* esineb see sõna Põhja-Harjumaal ja kohati Virumaal, kuna mujal seda tarvitatakse kujudel *astjas:astjad*, *astas:astad*, *asten:astnad* jne.

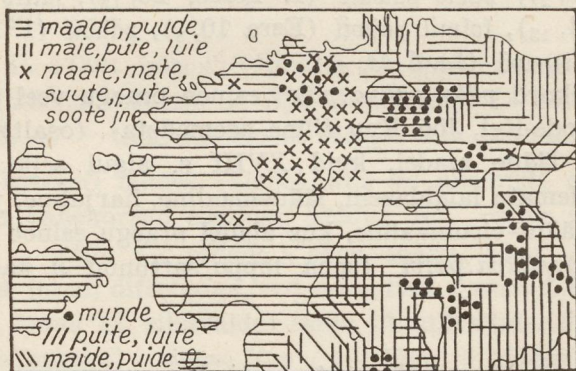
79. Pl. *suute*, kuid *puude*; *muunde*, kuid ka *muude*.

A. Tr.: Müller *suide* (241, 16), *suift* (76, 4), *suide* (240, 4), *suift* (277, 18); Turu Käs. *suift* (VKVM, 21, 17); Hornung *suide* ~ *suie* (Gr. 55), *muife* (KKR, 37); UTest.

1715 mude (Rooma 1, 13); Helle jote, 'soode, soodest' (KA, 17), kuid pudel (KA, 402), munde ~ muunde ~ muinde (KA, 19, 80).

B. P. 1739: a) pudel (Joh. ilm. 7, 3), mude pagganatte jcaš (Rooma 1, 13); — b) miš, nende jutešt wälja tullu (Joh. ilm. 9, 18); — c) muunde ašjade järrele (Mark. 4, 19).

Piiblitölke eelne traditsioon on siin ebamäärane (osalt väheste näidete tõttu) ja kõikuv. Igatahes soote 'soode' on kirjakeeles uus, Helle poolt toodud Ida-Harju murretest. Ka uudisvorm *muunde* (vrd. *nende!*) põlvneb samalt murdealalt, kuigi seda esineb ka ida pool ja lõunaski.

80. Harjumaalisi (-idaeestilisi) sõnu: kangur, kehik, lood.

Piiblitölkes esineb paar varema-aegses (kuni Helle KA) kirjakeeles nähtavasti tundmatut sõna, mis on teosesse toodud nähtavasti A. Th. Helle poolt: 1) *kangur* 'kivihunnik, kiviüksus': Lemma jured aiavad ennašt ristati ja poigite fiwwi-fangro jisje (Hiiohi 8, 17), vrd. Hellel kangur 'ein Steinhaufen auf einem Acker' (KA, 107); 2) *kehik* '1/2 vakka' (mahutusmõõt), 'puukoorest 1/2 vakane nõu': Rahhesuggune lööd, kahhesuggune waf ehk kehhi, need on ka mollemad Jehowa melest hirmsad (Saal. Öpet. 20, 10), vrd. Hellel kehhi 'ein halb Loeff' (KA, 111); sõnade levikut vt. kaardil § 55! 3) *lood* gen. *loo* 'kuiv paepõhjane lagendik', puudub XVII s. kirjakeeles (Müller, Stahl, Göseke, Hor-

nung) ja alles Helle registreerib esmakordselt loob 'die grosse Fläche, hart Land' (KA, 133), nähtavasti Jüri (ja Jõe) murdest, kus maa-alal loopealsed on harilikud ja see sõna tarvitusel. Helle on seda tarvitanud ka piiblitõlkes: ... Parami looft jadif, mis wasto förbe on (1. Moos. 14, 6), Jordani lodus lastis Suningas neid wallata fitte Ma fisfe ... (2. Aja 4, 17; 1. Kun. 7, 46).

81. tagaja 'tagasi'.

Piiblitõlge tarvitab, nähtavasti ühelainsal korral, sõna *tagaja* (< **takahen*): nemmad on taggaja läinud (Jer. 38, 22). Varemalt esineb see kirjakeeles Helle sõnaraamatus: taggaja rüclings. adv. (KA, 184). Seda *ja*-lõpulist illatiivi esineb praegu Harjumaal nähtavasti veel ainult loodeservadel: HMD Leetse *tagaja* 'tagasi', RisVilivalla *ei lase teist edaja* ('edasi') *minna, aeg lähäb ubasesti edaja, akkavad tagaja tulema*. Häälikumuutuse *h > j* puhul vrd. *salaja, varajane, parajasti*. Tõenäoliselt esinesid *edaja, tagaja* 200 a. eest ka Jüris.

V. Ebamäärasema päritoluga joned.

82. *kuinud* 'kuivanud', *kasnud* 'kasvanud'.

A. Tr.: Müller *faßwanuth* (137, 13); Stahl *kuivanut* (Anf. 123); UTest. 1715 *ärrafuimnud* (Mark. 3, 1); Helle *kuivama, ärrafuimnud* (KA, 122), *faßnud* *gewachsen*, für *faßwanud* (KA, 109), *faßnud* (KA, 163).

B. P. 1739: *kuimud* (Joos. 9, 5; Hiiobi 13, 25; Laul 22, 16; Hes. 21, 3; Mark. 3, 1 jm.), *faßnud* (1. Aja 19, 5; Hiiobi 40, 17; Laul 37, 35 jm.).

Nende kirjakeele traditsioonis uudsete ja üürikese eaga *v*-kaoliste keelendite praegust levikut vt. kaardil § 74.

83. *keik*.

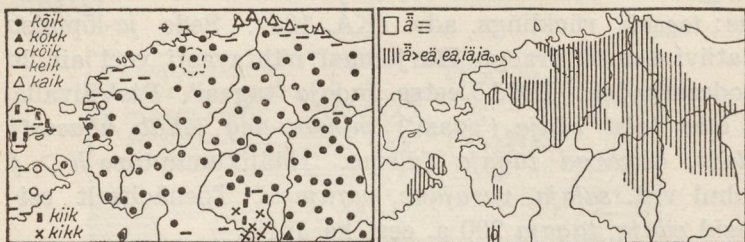
A. Tr.: Lelow *feife mefeue*; Wanr.-Köll *feif* (1, 23) ~ *feh* (6, 3) ~ *feh* (8, 5); Müller *feif*⁵ (5, 2 jm.), gen. *feife*

⁵ Mülleril võis *feif* loetav olla ka *köik*, vrd. *Chfe* (335, 11), *Chfebus* (10, 2).

(5, 6), feidille (85, 13); Stahl feif, feifel (LSp. 317, 1, Anf. 36); Göseke feif, gen. feife (Man. 104); Hornung Reif (LÖ, 11); UTest. 1715 feif (1. Kor. 2, 10 jm.); Helle feif ~ föif (KA, 80), feif, gen. feige (KA, 111).

B. P. 1739: feif (Laul 44, 15; 2. Aja 35, 4; 1. Moos. 6, 22 jne.), feige (4. Moos. 11, 32; 1. Aja 20, 3 jne.).

Praegu esineb hääldus *keik* Harjus ainult kohati randadel (Ris; osalt HMD; Nai; Jõe neemedel; KuuSalmistu), kuid vanema kirjakeele pidevat *keik*-traditsiooni silmas pidades näib selle ala ulatuvat XVII ja XVIII s-l tunduvalt sügavamale lõunasse.

84. leikama.

A. Tr.: Müller leikada (155, 20); Stahl leifan (Anf. 109), Göseke leifama (185), UTest. 1715 ümberleigatud (Vil. 3, 5 jm.), Helle leifama (KA, 129), leifus (KA, 130).

B. P. 1739: leifab (Laul. 141, 7), ümberleifamisjeft (Ap. T. 10, 45), leifusje (2. Moos. 34, 22).

Traditsiooni kohaselt tarvitab piibelgi sõna *lõikama* kujul *leikama*, mis praegu omane mandri põhja- ja kirdepoolsetele murretele (Jürist lääne ja lõuna pool aga *lõika*). Vt. kaarti § 26.

85. kes : kelle ~ ken(n)e.

A. Tr.: Lelow pron. rel. ken; Wanr.-Köll pron. rel. ke (8, 8); Müller pron. rel. ke (14, 28 jm.), gen. kene (151, 30), ad. Kennel (100, 21) jm.; Stahl pron. rel. ke (HuH I, 4, 15 jm.), Sest / kes on se juhremb / ke laurval istup / eck / ke sehl orjap? (HuH, III, Dd); Vigäus pron. rel. ke (VKVM, 70, 7 jm.) ~ keß (ib. 70, 16); Göseke keß / wer? ke / der (Man.

33), *fenneft*, *fennel* jne. (Man. 35); Hornung nom. *fes* ~ *fe*, gen. *fenne* ~ *felle* (Gr. 64), *Sest fes on furemb? Re Laual istub / moi fe tenib?* (MKKR, 192); UTest. 1715 pron. rel. *fe* (1. Kor. 2, 2, 6 jm.), *fenne* (1. Kor. 3, 5), *fellege* (1. Kor. 3, 14); Helle *fes*, gen. *felle* ~ *fenne* (KA, 25).

B. P. 1739: *fes* (1. Mak. 11, 21; Mark. 1, 36, 7, 18 jne.), *felle* (1. Saam. 6, 7, Mark. 12, 23), *fellele* (Jes. 33, 1) ~ *fenne* (3. Moos. 13, 31; Joh. 1, 48), *fennel* (Hiioibi 3, 15; Jes. 51, 1), *fennele* (1. Moos. 39, 2), *fenneft* (1. Kun. 11, 2).

Vahekord *kes* : *kene* (*kenne*) on praegu tuntud veel ainult Hiius, Lääne-Saaremaal, LNg-s, Ris-l ja Kei-s (Kuu neemedel, Hlj rannal, VNg-s, Vai-s *ken:kene*, *kenne*, Lüg-s, Jõh-s *ke*, *kie:kene*). XVI ja XVII s-l on aga põhjaeestis veel laialdaselt valitsenud suhe pron. interr. *kes* (: *kelle?*), kuid pron. rel. *ken* (: *kene*, *kenne*). Ka XVIII s-l on *ken(n)e* olnud Harjus (vähemalt põhjaosas, seega siis ka Jüris) õige laialdase levikuga.

86. es.

A. Tr.: Müller *is* piddi vchtefit (3, 14), *is* tabbas (35, 1), *is* mitte oßa (49, 30) jne.; Stahlil puudub *es*; Vigäus *se eß* peap *hx* *Safameß* meid piddama (VKVM, 72, 12), *Se eß* peap... (ib. 73, 7); Göseke mind *is* oßli fobdo mitte, minna *is* oßlin (Man. 56); Hornung *eß* wotta mitte (MKKKR, 29, 30, 44, 74); UTest. *eß* piddand (Joh. ilm. 9, 5); Helle „Das *eß* mit dem præsenti addito supino hat notionem Plusquamperfecti welches am meisten in Ober-Pahlen und in der Wyck gebräuchlich ist, als: minna *eß* olle näinud, ich hatte nicht gesehen; bleibt das supinum weg, so hat *eß* notionem imperfecti, als: *fiis* *eß* olle jedda wißi, dazumal war es nicht so“ (KA, 36).

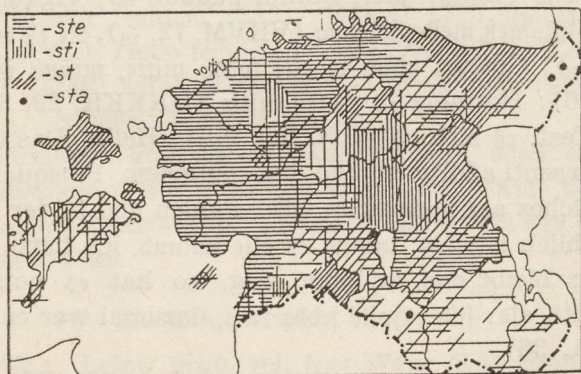
B. P. 1739: *eß* olle ußnuud (Mark. 16, 14), *eß* olle fäinud (Jes. 41, 3), *eß* olle ... tulnuud (Joh. 6, 17), *eß* olle fõndinud (Ap. T. 14, 8).

Praegustes murretes esineb eitusverbi preteeritum *es*, *is* veel ainult Saaremaal, Muhus, Kihnus, Hää-l, Saa-s,

Kod-s ja lõunaeastis, kuid XVII s-l ja XVIII s. esimesel poolmikul on seda küllap vist tarvitatud ka mujal põhjaeastis (vähemalt Põltsamaal).

87. *rutuste, kindlaste, igaveste ~ igavest.*

A. Tr.: Wanr.-Köll kindlast (4, 5), õnlast (10, 9), Dylast (10, 15), kuid hee[st]ty (4, 3); Liivim. Talur. Õig. uhest ~ uhest (VKVM, 3); Mülleril üldisemalt toesti (88, 26), parremlasti (88, 22), hæsti (88, 3), auvlasti (93, 9), jalglasti (107, 26) jne., harvem ka fauniste (107, 26), pigemaste (107, 33), iulaste (339, 17) jne.; Stahl jagedaste (LSp. 34), wegivaste (LSp. 85) jne., kuid ka noppeblast, jerglast (Anf. 28), kindlast jne. (Anf. 29); Turu Käs. fuivlasti (VKVM, 17, 6), armast (ib. 21, 25); Vigäus oigaste, trivaste, vjinate (VKVM, 96), kuid ka vjinate (ib. 80) ja hesti (ib. 84, 85); Göseke aiclaste, oigaste, uffinate, hulluste jne. (Man. 138, 202, 249, 306 jne.), kuid hest (Man. 279); Hornung uffinate, nobpeblast (Gr. 96), fibpeblast (LÖ, 7); UTest. 1715 auvlast (Vil. 2, 29), toesti (ib. 3, 8), kuid ka iggavest (Joh. 1, 2); Helle ennamaste, ruttuste, iggaveste, fermeste, kindlaste jne. (KA, 89, 98, 112, 113, 171 jne.), kuid ka misjst (KA, 210).

B. P. 1739: a) ruttuste (Jos. 10, 6), iggaveste (1. Aja 28, 4), trivaste (2. Kun. 22, 7), kindlaste (2. Kun. 23, 3; Kol. 4, 2), fummuliste mahha (1. Kun. 18, 42), targaste (2. Moos. 39, 3), jöfledaste (1. Aja 21, 8); — b) iggavest (1. Aja 28, 8),

misjift (2. Moos. 23, 4), tõest (Jes. 40, 7); — c) hästi (2. Kun. 23, 15).

Adverbide *-ste* tunnuse levinemine kirjakeeles ja selle eelistamine Hellel ja piiblitõlkes on seletatav selle tunnuse laialdase levikuga eestis nähtavasti ka XVIII s. algupoolél. Nagu *-sti*, *-ste* ja *-st* praegune levikupilt näikse osutavat, on alguses üle kogu Eesti kõrvuti esinenud adverbidel elat. *-st*, elat. + sg. instr. *-ste* (< *-stan*) ja elat. + pl. instr. *-sti* (< *-stin*). Mitmetel murdealadel on aga üks nendest muud vormid välja tõrjunud.

88. *reig*, *süstma*.

Piibli 1739. a. tõlkes esineb sõnu, mis praeguste murrete järgi otsustades oleksid puht saartemurdelised: 1) *reig* 'haav', hawad ja muhshud, ja mädakasjed reiad (Jes. 1, 6). Sõna esineb praegu veel ainult kohati Hiinus (Käi *reiad* 'punetavad, paranematud hammustushaavad kala kehas') ja Saaremaal (Jäm *reig* 'kärn'), viimasel, laialdasemalt aga liitsõnas *söötrei(g)* 'veiseröögatis' (kõnelemata lõuna-eestist, kus esineb *raig*, gen. *raia* ja *lubiraig*). Kuid 200—300 a. eest oli see muistne sõna ka eP mandril veel kaunis üldiselt tuntud, nagu osutab selle harilikkus kirjakkeeles: ... kenne reijade lebbi teije ollete terweß jaßnut (Stahl, HuH, III, K), tenma Reiaide läbbi olleme meie terweß tehtud (Hornung, LÖ, 51). — 2) *süstma*, jüis fülwab ta foriandri=semet, ja jüistab föömmüt mahha (Jes. 28, 25), ... läfa ni faugele, fui fiwviga woib jüsta (Luuka 22, 41). Seegi verb⁶ on praegu tuntud vist ainult veel Kihnus (*tämä süstis mjönd, miä süstsi tedä, siis akkasimö taotama* 'ta viskas mind, ma viskasin teda, siis hakkasime pilduma, loopima', *süstä sie lõnga suast maha!*). Kuid läänemandriline tuletis sellest tüvest *süstik* 'surnuk' tõendab selle muistse sõna omaaegset laialdasemat levikut, samuti ka selle sõna tavalisus vanemas kirjakeeles: ... needt Pattut jen feife jüwvemba Merre jüße jüftmuth (Müller, 71), Toucfab teña tedda weeha perrast / eßß jüftap feddaffit

⁶ Sõna *sööstma* 'hüppama, kargama', ka 'viskama', esineb peale Kihnu ka Saaremaal, Hiinus, Muhus.

temma pehse karmwalusse perraft (Stahl, HuH, IV, 297), ... ni kaugele / kui kinnwiga woib jüsta (Hornung, MKKR, 196), läfs ni kaugele / kui kinnwiga woib jüsta (UTest. 1715, Luuka 22, ₄₁), Ei woi rojast wet enne ärraüista, kui pußhaß jälle kätte jaab (Helle, KA, 331). Tõenäoline on, et nende sõnade levikuala XVII ja XVIII s-l hõlmas ka põhjaesti mandri mõningaid osasid.

1739. a. piiblitõlke keele ülalesitatud eritlusest on nüüd selgunud järgmist:

1. eesti kirjakeele traditsiooniga XVI ja XVII s-l ja XVIII s. algusel võrreldes märgib see tõlge meie kirjakeele ajaloos õige tunduvat muutumist, mis avaldub vähemalt järgnevail kordadel uute keelendite tarvituselevõtus: komparatiivi tunnus *-m* (pro *-mb*, vt. § 19), *eä*, pro *ää* (*hea*, *pea peäl*, *seäl*, ka *peäsmä*, *heäl*, *seäsk*, *leäge*, *seädma*, *teäda*, vt. §§ 10, 11, 12, 75, 76), *õe* pro *oõ* (sõnades *mõek*, *mõetma*, *võeras põesas*, vt. § 13), *näha*, *tehes* kõrvale ka *nähja*, *tehjes* (vt. § 1), sõnaalgulise *h-* ärajätt paljudel kordadel (*alv ais*, *ulgub ües*, *ellad uuled*, *õiskab eledaste*, vt. § 3) *ohr*, *kehrab* (§ 73), tugevaastmeline inessiiv *kimpus*, *aeges*, *tõldas*, *kohtas*, *riidus*, *käskus* (vt. § 41), *a-*pluural *põllal*, *kivast*, *tähtäks*, *trepast* (§ 45), pl. *ende* ~ *en(n)este* (pro *enese*, § 49), konstruktsioon *nägin olevad*, *kuulsin rääkivad* (pro *nägin olevat*, vt. § 54), ühesilbilistel tüvedel pluural tüüpi *suutest* 'suudest' ja *muunde* (seniste *suudest* ja *muude* kõrval, vt. § 79), *v-*kaolised keelendid nagu *sui*, *tui*, *kuinud*, *kasnud* (vt. §§ 6, 82), üksikud häälikulised uudisteisendid nagu *jooseb* (pro *jookseb*, § 2), *põrand* (*põrmand* kõrval, § 5), *senna* (*sinna* kõrval, § 2), *rehealune* (pro *rei[e]alune*, § 29), *aeges* (§ 30), *homme* (pro. *hoome*, § 58), *enamiste* (pro. *enambast*, § 64) ja *tagaja* 'tagasi' (§ 81). Tõlke keel on muidugi edenenud ka lausestuselt (mille jälgimine pole käesoleva kirjutuse ülesandeks) ja tõlge on kirjakeelde toonud rahvakeelest ka sõnu, mis eelnevale traditsioonile olid tundmatud, näit. *udris* (§ 55), *kehik*, *kivikangur*, *lood* (§ 82) (neile lisatagu veel *kalits*, *karratama*, *jõe*

koole, pitseri naast, neem, koja piitjalg, puhemold, vilja puhetama, puhte aeg, saba riiisi ajama, teadmamees, tiugub, urmane nahk, tuule vahk, viltsima, virtsik, võigud hobused, õrk leib, öördama, ülalp jne.)

2. Need muutused ja rahvakeele arvestused on toonud tõlke keelde kõikumist ühelt poolt vanema traditsiooni ja uudiskeelendite, teiselt poolt aga erimurdeliste keelendite vahel, mis avaldub sääraustes järjekindlusetustes nagu *teha ~ tehja* (§ 1), *jooseb ~ jooksid* (§ 2), *haistis aiso* (§ 3), *käed ~ kääd, mäe ~ nääd* (§ 16), *näod ~ näud, maod ~ jaust* (§ 17), *-nud ~ -nd, kinni ~ kindi* (§ 22), *sinna ~ senna* (§ 25), *param ~ parem* (§ 31), *ise ~ isi* (§ 33), *teie ~ teite* (§ 48), *ende ~ en(n)este ~ ennaste* (§ 49), *teevad ~ tegevad, tapavad ~ seisvad* (§ 50), *lasta ~ laska* (§ 52), *austatakse ~ austakse, alendatud ~ ülendakse* (§ 53), *tõved ~ tõbes* (§ 56), *saja ~ saa* (§ 57), *nenda ~ ninda* (§ 60), *ühtlase ~ ühtlase* (§ 62), *ütlesid ~ ütlid* (§ 67), *oder ~ ohr* (§ 73), *puude ~ suutest, muude ~ muunde* (§ 79), *sous ~ sugus, aujärjel ~ aujäre* (vt. 1. Kun. 10, ¹⁸⁻¹⁹), *jea 'jää' ~ jäetand* (vt. Saal. Tark. 16, ²⁹, Hiibi 37, ¹⁰, 38, ¹⁴) jne.

3. Praeguste eesti murrete valguses ja XVIII ja XIX s-l toimunud keelелиsu muutusi ning keelenähtuste maa-alalisi liikumisi silmas pidades võime öelda, et esimese piiblitõlke keel kannab enam läänelist ilmet (vt. peat. „Läänelised jooned“), vähemal määral sisaldades aga ka idapoolseid sugemeid (vt. peat. „Idalised jooned“). Väga paljud keelendid tõlkes on omased põhjaeesti mandri keskmurretele laiemas ulatuses, mõningad aga ka kitsamalt Harjumaal või ka selle naabrusalade murretele (vt. peatükke „Side põhjaeesti mandrimurretega üldse“ ja „Keskpõhjälised jooned“). Vähesed jooned viitavad ka kaugematele, ms. saarte murretele: *kindi* (§ 22), millele lisatagu veel *teilepoole* (nemmad said teile pole järve, Mark. 5, ¹, läfs ärra teile pole, Mark. 8, ¹³, Matt. 16, ⁵, 1. Saam. 26, ¹³, vrd. (A. R a u n a teatel) Põikahtla *teilebol akend*, Põikõrkvere *Kuke talu oo Jurnast teipool tänavad*, vrd. ka Helle teile pool, teile pole (KA, 187) ja p. pl. *lambo* (Jes. 22, ¹³,

Mark. 14, ²⁷, Joh. 2, ¹⁴), vrd. Tõs, Aud, Hää *rikku, kangu* 'kangaid', *kindu* ja Helle *lambo ~ lambaid*, KA, 18.

4. See läänemurdelise ilme valdavus, kuid ka teatavate idaliste joonte olemasolu tõlkes on seletatav sellega, et piibli tõlkijaks või vähemalt peamiseks tõlkijaks on olnud A. Thor Helle, kes sündinud Tallinnas ja kirikuõpetaja ametis oli a-st 1713 peale Jüri kihelkonnas, mille murre on põhjaeesti lääne- ja idamurde vahealal ja kannab praegu ja kandis nähtavasti ka XVIII s. alguses enam läänepoolset ilmet. Rida tõlke keele erijoontest ongi eriomased kas ainult Harju murrakuile või koguni kitsamalt Jürile ⁷ ja selle ligemale ümbrusele praegu või tol ajal: *ohr, kehrab, suute, muunde, lood, tagaja*, vist ka *ken(n)e, kuinud, kasnud*. Mõne läänelise, nüüd Jüris puuduva joone (*valk, kindi, ende, ennaste, nenda, meite, lambo, teilepoole*) tarvitamist on kesteab toetanud kaastõlkijad ja korrektorid ⁸ H e i n r. G u t s l e f f (1710. a-st peale Kullamaa õpetaja), E b e r h. G u t s l e f f jun. (1738. a-st Saaremaal kirikuõpetajaks) ja J. Fr. G e r n e t (oli pastoriks Vigalas). Mõned idapoolsed, praegu Jüri murdele tundmatud jooned (*ühtlaise, kambrid, kahvlid, saa, raad, saud, sõa, saab, savad, tõves*) on aga seletatavad nähtuste leviku vahepealse nihkumisega või mõne idapoolsema kirjamehe (H o r n u n g i) eeskujuga. Kõik piiblitõlke keele erijooned esinevad registreeritult A. Th. Helle grammatikas ja sõnaraamatus, ja on ka mõistetav, et see vast-selt ilmunud (1732) teos oli tõlke keele kujundamisel ja viimistlemisel kõige autoriteetsemaks juhiks.

5. Piibli esimese tõlke keelel on oluline osa põhjaeesti murretes toimunud muutuste kronoloogia määramisel ja Harjumaa murde mineviku tundmisel.

Langue biblique et langue populaire.

On analyse dans l'article les changements apparaissant dans la langue de la première traduction estonienne de la Bible comparés avec la tradition ancienne de la langue littéraire estonienne

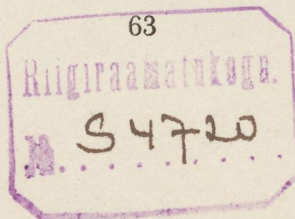
⁷ Esitatud skemaatilistel keelekaartidel on Jüri kihelkonna piirjooned märgitud täppjoonega.

⁸ Nende kohta vt. ligemalt R. Põldmäe, „Lisandusi eesti-keelse piibli väljaandmisloole“, EKirj. 1939, lk. 448—455.

depuis 1535, et on montre que la langue de la traduction manifeste une divergence relativement grande d'avec la tradition et un rapprochement vers la langue populaire contemporaine (p. 7, I). Dans les changements apparaît un certain nombre d'hésitations entre les faits des divers parlers estoniens du Nord. En observant ces traits dialectaux à la lumière des parlers estoniens actuels il est clair que la langue de la traduction est essentiellement de l'Ouest (p. 23, II), toutefois avec quelques traits de l'Est (p. 41, III) et d'autres encore. Cela s'explique du fait que le principal traducteur, A. Thor Helle, était pasteur dans la paroisse de Jüri, qui est située à la limite des parles occidentaux et orientaux, appartenant maintenant, et plus encore dans le passé, davantage à la zone des parlers occidentaux. Quelques traits particuliers de la traduction n'apparaissent maintenant qu'à Jüri et ses environs les plus proches (p. 49, IV). Plusieurs traits du dialecte occidental plus éloigné qui sont actuellement inconnus à Jüri et sans doute aussi au XVIIIe siècle, apparaissent visiblement sous l'influence d'un aide du traducteur ou d'un correcteur, pasteurs dans une partie plus éloignée de l'Estonie occidentale. La langue de cette traduction présente une base importante pour l'éclaircissement du développement des parlers estoniens, en particulier ceux de Harjumaa.

Sisukord.

	§§		§§
<i>a</i> -partitiiv	46	<i>kangur</i>	80
<i>a</i> -pluural	45	<i>kasvanud (kasnud)</i>	82
<i>aeges (ajal)</i>	30	<i>keder</i>	73
<i>astjas (asti)</i>	78	<i>keelama (keelma)</i>	37
diftongid	77	<i>kehik</i>	80
<i>õ</i>	57	<i>kelle</i>	85
<i>edaja</i>	81	<i>ken(n)e</i>	85
<i>enamasti</i>	64	<i>kes</i>	85
<i>endi</i>	49	<i>ketrama (kehrama)</i>	73
<i>eneste</i>	49	<i>kinni (kindi)</i>	22
<i>e</i> -pluural	44	<i>kodunt</i>	40
<i>es</i>	86	<i>kollane (kolne)</i>	39
<i>h</i> -	3	<i>komparatiiv</i>	19, 31
<i>hea</i>	12	<i>konditsionaal</i>	51
hilisdiftongid 8, 9, 16,	17	<i>kootud</i>	8, 57
<i>homme (hoome)</i>	58	<i>kottu</i>	40
<i>hommik</i>	58	<i>-ks-, -s-</i>	71, 72
<i>illatiiv</i>	43, 66	<i>kuhu</i>	66
<i>inessiiv</i>	30, 41, 42	<i>kuivanud (kuinud)</i>	82
<i>infinitiiv</i>	52	<i>kus</i>	42
<i>ise (ise)</i>	33	<i>kusa</i>	42
<i>ja- > jä-</i>	7	<i>kõik (keik)</i>	83
<i>jooksma (joosma)</i>	2	<i>käed</i>	16
<i>juuksed</i>	72	<i>kägu (kägi)</i>	35

	§§		§§
<i>käised (käiksed)</i>	72	<i>sabad (savad)</i>	56
<i>laenama (lainama)</i>	14	<i>savi (sou)</i>	28
<i>laine (laene)</i>	15	<i>seadma</i>	76
<i>lasta (laska)</i>	52	<i>seal</i>	11
<i>-lid, -led</i>	63	<i>seob</i>	9, 17
<i>loeb</i>	8	<i>siia (seia)</i>	61
<i>lood, -u</i>	80	<i>sinna (senna, sõnna)</i>	25
<i>lõikama (leikama)</i>	84	<i>sisekadu</i> . 36, 37, 38,	39
<i>lõppema (lõpma)</i>	38	<i>-sti (-ste)</i>	87
<i>meie (meite)</i>	48	<i>suude (suute)</i>	79
<i>-mini</i>	69	<i>suvi (sui)</i>	6
<i>minu</i>	27	<i>sõna (sana)</i>	74
<i>mu (minu)</i>	27	<i>süstma</i>	88
<i>mujal (majal)</i>	26	<i>tagaja</i>	81
<i>muude (muunde)</i>	76	<i>tagant</i>	40
<i>mõõk</i>	13	<i>takka</i>	40
<i>mõõt</i>	13	<i>-tatakse</i>	53
<i>männid (männad)</i>	32	<i>-tati</i>	68
<i>naine (naene)</i>	15	<i>teadma</i>	76
<i>-nud</i>	18	<i>teha (tehja)</i>	1
<i>nõnda (nenda, ninda)</i>	60	<i>teie (teite)</i>	48
<i>näha (nähja)</i>	1	<i>teilepoole</i> [lk. 61]	
<i>näod</i>	17	<i>teista</i>	55
<i>oder (ohr)</i>	73	<i>tuvi (tui)</i>	6
<i>parem (param)</i>	31	<i>tõbes (tõves)</i>	56
<i>partitiiv 46, 47, 65, [lk. 62]</i>	62]	<i>udris</i>	55
<i>partitsipiaalkonstrukt-</i>		<i>unustama (unetama)</i>	4
<i>sioon</i>	54	<i>v</i>	6, 82
<i>passiiv</i>	53, 68	<i>vasak</i>	55
<i>pea (pää), peal, pealik</i>	10	<i>vaenlane</i>	14
<i>pluural 20, 44, 45, 48,</i>	79	<i>vajutama (vaota-)</i>	23
<i>poegima (poegema)</i>	34	<i>veised (veiksed)</i>	72
<i>preesens</i>	50	<i>villased (viltsed)</i>	39
<i>preteerit.</i>	21, 51, 67	<i>võõras</i>	13, 16
<i>puul, -a</i>	55	<i>väike (veike)</i>	59
<i>põrand (põrmand)</i>	5	<i>välk (valk)</i>	24
<i>päev, päivi</i>	77	<i>õitsil (õitses, õitses)</i>	70
<i>põorama (põorma)</i>	37	<i>õnnal</i>	55
<i>reheatlune</i>	29	<i>õõ (õe)</i>	13
<i>reig</i>	88	<i>ää (eä)</i>	10, 75, 76
<i>-rid, -red</i>	63	<i>ühtlasi (ühtlaise)</i>	62

S4720

S

www.books2ebooks.eu